

СЎҚМОҚЛАР

Қисса

I

Куз. Одатда, шаҳар ичида баҳорнинг ҳам, кузнинг ҳам табиий гўзаллиги у қадар сезилмайди. Чунки бу ерда ҳамма нарса — дарахтлар ҳам, гуллар ҳам, ариқлар ҳам пардозланган, тартибга келтирилган. Бу ерда хоҳлаган томонга ўрмалаган жилғаларни, жуда нозик ва латифлигига қарамасдан тошлар ичидан ўзига йўл топиб чиққан ёввойи гулларни кўрмаганингиздек, кузнинг ҳам атлас жамолини борлигича томоша қилиб бўлмайди. Айниқса, кўп умрини қишлоқда ўтказган одамга бу нарса жуда билинади.

Катта асфальт кўчанинг йўлкасида хаёлпаршонлик билан аста кетаётган Эгамов учун негадир шу маҳал олтиндек товланган беҳизорлар, анвойи ранг баргини тагига тўшаб уйкуга бош қўйган бовлар жуда олис, жуда сеҳрли бўлиб туюлди. Кўча юзидаги хазонларни супуриб юрган қоровул ҳам ҳозир унинг рашини келтирди, негадир, у шу маҳал япроқларни шитирлатиб босиб юргиси келар, қоровул эса унинг ана шу истагини атайин бузаётгандек эди. Эгамов кўчалар кесишган ерга келганда тўхтади. Бошида шляпасини олиб, оқ оралаган сочини бармоқлари билан таради-да, шляпасини қайта кийди. Кейин кўзойнагини бурнидан олиб, оч хаворанг рўмолчасига артиб, ўнг томондаги кўчага бурилиб кетди.

Ҳозирги жуда қисқа тасвир уни ўқувчи кўзида анча ёшга бориб қолган киши сифатида гавдалантиргандир? Йўқ, Эгамов эндигина қирқ бешга кирган. Таниш-билишлари Эгамовни кўзойнаксиз тасаввур қилолмайдилар. Чунки узоқни кўришга қийналганидан жуда ёшлигида-ноқ кўзойнак тақишга мажбур бўлган. Ҳатто шу кўзойнак ичидан ҳам худди дурбиндан қараётгандек кўзларини қисиб қарайди. Ўзи ўрта бўй, кулча юз. Сочига унчамунча оралаган оқ ва табиатининг вазминлиги уни ҳақиқатан ҳам ёшига нисбатан улуғроқ кўрсатар эди.

Эгамовнинг троллейбусга ҳам, трамвайга ҳам чиққиси келмади. Анча олис бўлса ҳам уйига пиёда кетди. Эшикни унга Мехри хола очди. Мехри хола ўғлининг хафалигини дарров сезді. Ҳам ташвиш, ҳам савол назари билан унга қаради. Лекин, жавоб ололмаслигига ақли етганидан тез орқасига бурилди-да, майда қадамлар билан пилдираб ошхона томонга кетди.

Эгамов макентожини ечиб козиққа илаётганда хотинининг ҳам уйдалигини билди. Унинг ҳам макентожи осиялиқ турибди. Демак, дам олгани келган, яна навбатчиликка кетади. Хотинининг бесарамжон касбидан ҳамма вақт ич-ичидан гурурланиб юрадиган Эгамовнинг негандир ҳозир диққати ошди. Чиндан ҳам, буларнинг оиласида бемалол меҳмон кутиш, бемалол кино-театрга бориш, ёки эр-хотин ўртасида бошланган бирон гапнинг охирига етиши жуда камдан-кам бўлади. Ҳатто янги йил кечасида ва бошқа байрам кунларида ҳам тўлдирилган қадах лабга бормасдан стол устига қайта қўйилган пайтлари бўлган.

Нега шундай дерсиз. Чунки шундай тантанали кунларга улгуриб қолмоқчи бўлган қанчалаб янги меҳмонларни кутиб олиш учун кимлардир хизмат қилиши, газета киоскалари олдидан бир нафас аримайдиган халққа байрам хабарларини етказиш учун босмахоналарда, редакцияларда кимлардир тунлари мижжа қокмай ўтиришлари керак.

Эгамов газетанинг сайёр мухбири. Кўп умри командировкада ўтади. Тошкентда бўлган кезларида эса ўзи ёзган ёки ўзи уюштирган мақоланинг то босилишига қўл қўйилган нусхасини ўқимагунча редакциядан кетолмайди. Шунинг учун ҳам редакцияда уни «онаси навбатчиликка туққан» дейишади. Бу гап Эгамовни қиттай бўлса ҳам ранжитмайди, қайта хурсанд қилади. Чунки у одамнинг ўз касбига меҳр қўйишини олий фазилат деб биларди. Буни бошқалар ҳам билиб қўйса ёмон бўлмасди.

Эгамовнинг хотини Азиза акушар-гинеколог. На ишда тиним бор, на уйда, на уйқуда. Ҳали телефон қилишади, ҳали чақириб кетишади. Баъзан ўзининг кўнгли тинчимайди. Бирон беморидан хавотирроқ жойи бўлса, ухлагандай бўлмайди. Эрталаб иш вақти бўлмасданок жўнаб қолади. Шунинг учун ҳам бу оилада эр-хотин ўртасида энг кўп айтиладиган гап: бир оз ухлаб олсангиз-чи, мана буни еб олсангиз-чи... Иккаласининг ҳам доим вақти зик, доим ишлари зарур. Орзу қила-қила

кўрган ёлғиз қизларини бир эрталабу бир кечқурун кўришади. Кундузи боғчада бўлади.

Эгамов хотинини уйғотиб юбормаслик учун ичкари уйга ўтмай, ўнг қўлдаги кичкина хонага кирди. Бу уй кичкина бўлса ҳам жуда ёруғ ва оддийгина безатилган эди. Унинг бутун жиҳози ёзув столи, каравот ва кийим жавонидан иборат. Деворда келишгангина бир қизнинг рамкага солинган сурати осиялик турибди.

Бу суратни бироз изоҳлашга мажбурмиз. Ҳали юқорида, бу оиланинг ягона фарзанди эрталаб боғчага кетиб, кечқурун келади, деб айтганимизда Эгамов билан Азизанинг юрагига қаттиқ ботадиган гуноҳ қилиб қўйибмиз. Чунки бу оиланинг бош фарзанди — мана шу суратдаги қиз — Раъно эди. Шунча катта қизлари борми, дерсиз. Қаҳрамонларимиз дилига озор етса ҳам, очигини айтишга тўғри келади: Раъно асранди қиз.

Эгамов билан Азизанинг турмуш қурганига ўн йилдан ошган бўлса ҳам қизлари Наргис эндигина уч ёшга кирди. Узоқ вақт уларнинг боласи бўлмади. Авваллари доим иш билан банд, бир-бирининг муҳаббати билан маст бўлиб юрган келин-куёвнинг эсига фарзанд келмади. Йиллар ўтди. Азида пайдо бўлган она бўлиш орзуси секин-аста қаттиқ бир чанқоқликка айланди. У бола деганда туғишнигина эмас, йўқ, балки уни тарбия қилишни, чинакам инсон қилиб етиштиришни истар ва ана шу истак унда катта бир эҳтиёжга айланган эди. Ўзи юзлаб чақалокларга доя бўлар, ҳатто бу гўдаклар биринчи марта кўз очганларида ўз оналарини эмас, Азизани кўрар, кичкина митти кўзчалари билан унинг юрагида ҳам шодлик, ҳам умид оловини ёқардилар.

Эгамов хотинига бола ҳақида ҳеч гап очмас, қийналаётганини кўриб туриб, уни ранжитгиси келмасди.

Бир куни туғуруқхонага деярли чалажон бўлиб қолган бир аёлни келтиришди. Кечаси эди. Шу куни навбатчилик қилаётган Азиза аёлнинг қошига бориб улгурмасданок у жон берди. Аёлнинг кетидан йиғлаб келган ўн икки ўн уч ёшдаги пахмоқ сочли қизчаси Азизанинг юрагини эзиб юборди. Маълум бўлишича, аёлнинг эри ҳар куни ичиб келар, хотинини урар ва ҳақорат қилар экан. Ўзи бир жойда муқим ишламас, рўзгорининг ками-кўстига ҳам қарамас экан. Аёл шу қазчасини ёнига олиб, ховлисига яқин бўлган бир мактабда фаррошлик қилиб кун ўтказар экан. У яна ҳомиладор бўлиб қолади. Иши ва тирикчилигини ўйлаб боши қотади, нима қилишини билмайди.

Шу орада ҳомила олти-етти ойлик бўлиб қолади. Бир кунни эри маст бўлиб келиб яна уради. Хотин бу гал чидамайди. Эрига ўчакишиб, жаҳл устида ҳомилани туширмоқчи бўлади. Қизи ўртоғиникидан дарс тайёрлаб қайтиб келганда онасини қонга беланиб беҳуш ётганини кўради ва дод деб қўшнисиникига югуради. Шундан кейингина «тез ёрдам» машинасини чақирадилар. Бирок, вақт ўтганди, хотинни сақлаб қолишнинг иложи бўлмади.

Бу воқеа Азизани жуда эзиб юборди. У қанча вақтгача хотиннинг аянчли аҳволини кўз олдидан кетказа олмас, унинг юзидаги ҳар битта ажин у кечирган азобли турмушдан қолган ўчмас из бўлиб Азизанинг хотирасига мухрланиб қолган эди. Хотиннинг эрини суд қилишди. Азиза эринмай судга қатнади, гувоҳ сифатида кўрган билганларини айтиб берди. Лекин барибир юрагидаги алам, ўч ҳисси сўнмади. Ахир, не-не умидлар билан бир ёстикқа бош қўйганда шўрлик аёл шундай кунлар бошига тушишини ўйлаганмикан?

Азизанинг ҳаловати йўқолди. Охири бориб, аёлнинг кетидан туғуруқхонага йиғлаб борган Раънони ўз тарбиясига олди. Азиза Раънога қилган ҳар бир меҳрибончилиги билан она руҳини шод қилгандай енгил тортар, онаси кўрган кунларни бу кўрмаслиги учун, уни онасига ўхшаб тақдирга бўйсунувчан қилиб эмас, ўз тақдирини ўзи яратадиган, ҳуқуқини таниб олган талабчан, мағрур, иродали қиз қилиб ўстиришга уринарди. Эгамов ҳам Раънони ўз қизидек севди, ташвишини тортди. Орадан уч-тўрт йил ўтгандан кейин ўзлари ҳам қиз кўришди.

Раъно ҳозир студентка. Университетнинг иккинчи курсида ўқийди. Бундан ўн-ўн беш кун аввал ҳамкурслари билан пахта теришга кетган. Эгамов Раънонинг маъсум, беозор кулиб турган юзига боқиб меҳр билан жилмайди. Лекин шу ондаёқ пешонаси тиришиб, кўзларига мунг чўқди.

Кечки пайт ҳаво айниб, бирдан шамол турди. Дарахтларнинг қуриган барглари шилдирар, ҳазонлар ҳовли юзида айланиб, чиннидек ҳовлини бир неча кундан бери супурги тегмаган қўйга солди. Меҳри хола уйга чанг кирмасин деб дераза қанотини ёпар экан, ўғлидан чой ичасанми деб сўради. Эгамов Раънонинг суратидан кўзини олмай туриб, йўқ деган маънода бош тебратди. Меҳри хола энсаси қотган бир қиёфада орқасига ўтирилди-да, шамол тушириб юбоган самовар карнайини ола туриб тўнғиллади:

— Худо ўзларингга бермаса, бошқа гап эди! Бировнинг боласига мунча ёпишиб олмасаларинг! Бир куни эрга тегиб кетади. Қоласизлар, тиззаларингга шапатилаб...

Эгамов бу гапни эшитмади. Ҳозир унинг бутун фикри балоғатга етиб, мустақил ҳаётга қадам қўяй деб турган қизининг тақдирини ўйлаш билан банд эди.

Кейинги кунларда Раънога бир йигит тез-тез телефон қиладиган бўлиб қолди. Азиза ҳам, Эгамов ҳам аввал бунга эътибор беришмади. Кейин Раъно бир соат, ярим соат кеч келадиган, йигит телефон қилганда эшикни беркитиб олиб гаплашадиган бўлди. Азиза Раънога онадек меҳрибон, пайти келганда эса яқин дугонасидек сирдош бўлишга уринар, бу нарса Раънонинг бахтсиз бўлиб қолмаслиги учун жуда-жуда керак деб биларди. Эр-хотин ташвишга тушиб қолишди: у йигит ким? Қанақа? Раъно унга тегса, бахтли бўладими?

Бир куни чақ-чақлашиб ўтиришганда Азиза пайт пойлаб ҳазиллашиб, гап очди:

— Раънохон, ростини айт, қизим, телефон қиладиган бола ким ўзи?

Раъно кулиб эрга қаради. Унинг аниқ-ошкор жавоб бермаслиги Азизанинги гумонини тасдиқлаган эди.

— Ундай бўлса, таништириб қўйгин-да! Куёвимиз бизга ҳам ёқиши керакми, ахир, — деди кулиб.

Ана шундан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас Эгамов Раънони кинохона ёнида ўша йигит билан учратди. Эгамовнинг унга кўзи тушгандаёқ юраги шувиллаб кетди, уйга қандай етиб келганини билмади. Тоқатсизлик билан Азизани кутди. Олифта кийинган, лекин унча чиройли бўлмаган бу йигит ёши ўтган бир артистканинги ўйнаши эди. Буни ҳамма билмаса ҳам, ҳарқалай, биладиганлар бор эди. Унинг таърифини Эгамов билан тушлик овқатга чиққан ходимлардан бири айтиб берган эди. Йигитнинг исми Толиб экан, у илгарилари таниш-билишларига маъқул йигитлардан бўлган. Ўнинчи синфни битиргандан кейин шофёрликка ўқиб, шу хунар орқасида рўзғор тебратарди. Нима бўладию ўша артистка Толибни ўзига шофёр қилиб олади. Авваллари ҳеч ким бунга аҳамият бермайди. Лекин бора-бора Толиб уйига ҳам кам келадиган, ўзи жуда башанг кийинадиган бўлиб кетади. Уйларини тузатди. Яхши мебеллар олди. Ўғлининг бирдан бундай пулдор бўлиб кетганини кўрган онасининг кўнглига шубҳа тушди. Бир куни ўсмоқчилаб сўради:

— Болам, авваллари ҳам шу касбингни қилардинг-ку, лекин бунақа пул топмасдинг. Уйланишингга худо етка-зиптими?

Толиб бироз қизаринқиради. Кейин онасининг кўзига қарамай туриб:

— Хўжайиним жуда бой, сахий хотин. Ҳеч нарсани аямайди. Машина бемалол. Унча-мунча киракашлик ҳам килиб тураман, — деб жавоб берди.

— Хўжайинингнинг қиз-пизи йўқми?

— Нима қилди? — деди Толиб чўчиб.

— Бунча яхшилик қилганидан тагин куёв-пуёв қилиш нияти йўқмикан дейман-да, — деди онаси кулиб.

Толиб хўжайинининг қизи борлигини, бироқ куёви ҳам борлигини айтмади. Онасининг саволига на уёқлик, на буёқлик демайдиган бир маънода кулиб қўя қолди. Ана шундан кейин онанинг кўнгли таскин топиб, хотир-жам бўлди.

Бир куни бечора она маҳалладаги қизлардан бирини ҳавас қилиб, қўшниларидан бирига гапириб қолибди. У қўшниси ҳам қизни хурсанд қиламан деб ўйлабди. бу гапни дарров етказа қолибди. Қиз кулиб туриб:

— Йигирма ёшини қирқ яшар хотинга муносиб кўрган йигитга қизлар ўйлашиб тегади-да, — деб жавоб берибди.

Қўшниси ханг-манг бўлиб қолибди. Кейин бу гапни келиб Толибнинг онасига айтибди. Она сиртдан сир бер-мабди-ю, ичидан зил кетибди. Ўғли келганида кўзёш қилиб, олиб келган пулларини олмабди.

Лекин Толиб парво қилмади. У уйига ҳафталаб кел-мас, шу келмаганининг эвазига даста-даста пул, онаси билан синглисига яхши-яхши совға-саломлар олиб ке-ларди. Онасининг қайда эдинг, деган саволига, хўжайи-ним билан гастролда, областларда юрган эдик, деб жавоб берарди.

Онасининг кучи фақат кўзёшга етди. Уни бу йўлдан қайтариб ололмади. Лекин олиб келган нрсаларини энди ушламай қўйди, ҳатто қарамади ҳам.

Толибни рудда ўтирганини кўрган одам уни шофёр эмас, шу машинанинг эгаси деб ўйларди. Ҳақиқатан ҳам, шу кунларда миниб юрган «Волга» Толиб учун яқинда олинган эди.

Айтишларига қараганда, ана ўша хотин Толибни ал-лақайси бир институтга ўқишга ҳам киритиб қўйган эмиш.

Эгамов йигитнинг кимлигини хотинига айтди. Азиза жуда бетоқат бўлди. Чунки у Раънонинг онасини сира кўз олдидан кетказга олмас, бутун умрини бераҳм, бемехр эрнинг қўлида хазон қилган бу хотиннинг қизи ҳам онаси-дек бахтсиз бўлишини сира-сира истамасди. У Раънодан яхши кўрган йигитининг исмини сўради. Кошки бошқа йигит бўлса! Йўқ, у Эгамов айтган йигитнинг ўзи эди.

Азиза Толибнинг хулқ-атвори тўғрисида Раънога гапириб берди. Раънонинг ранги оқариб кетди-ю, лекин ҳеч нарса демади. Бир-икки кун маъюс бўлиб юрди. Аммо яна йигит телефон қиладиган, бу чиқиб кетадиган бўлди. Афтидан, Толиб бу гаплар тухмат деб, Раънонинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдирган. Азиза қизи билан қаттиқроқ, очикроқ гаплашишни мўлжаллаб юрган эди, улгуролмади. Раъно студентлар билан пахтага кетиб қолди.

Эгамов қизининг суратига қараганда ана шу гаплар хаёлидан бир-бир ўтдию юраги нотинч бўлиб қолди. Фурсат ўтмасдан Раънога тушунтириш керак. Ўзининг йигитлик шаънини пулга сотган, яхши бир қиз кадрлаши мумкин бўлган умрининг энг гўзал, ширин онларини енгил ҳаётга алмашган, ўзига ўзи ҳисоб беролмаган, ўзини ўзи қайтаролмаган, нафратланишни, жирканишни билмаган бир кимса Раънога эр бўладими?!

Эгамов сесканиб кетди. Бугун редакциядан бироз хафа бўлиб қайтгани ҳам эсидан чиқди. Хаёли, ўйи Раънога чопди.

Мехри хола кириб жавондан каттагина шол рўмолини олиб ўрай бошлади. Эгамовнинг димоғига нафталин ҳиди урилди. Мехри хола, Наргисни олиб келишга кетаётганини айтиб, чиқиб кетди. Ичкари уйда будильник жиринглади. Орадан озгина фурсат ўтгач, уйқуга тўймаган кўзларини ишқалаб Азиза чиқиб келди. У нозик, ўрта бўй, думалоқ юзида кулгичи бор, истараликкина жувон эди. У икки ўрим узун, лекин ингичка сочини йўл-йўлакай ўраб, прическа қилар экан, эрининг ёнига келди. Бир қарашдаёқ Эгамовнинг маъюслигини билди.

— Ойим қанилар?

— Наргисга кетдилар.

— Хомушроксиз?

— Йўқ, ўзим хаёл суриб ўтириб қолибман, — деди Эгамов кулиб.

Азиза шошилиб ошхона томонга ўтиб кетди. Хиёл ўтмай совукдан қўлларини бир-бирига ишқалаб уйга кириб келди.

— Ёмғир савалаяпти. Совуқни қаранг-а! Раъно тинчмикан; Тушимга кирибди.

— Вақтим бўлса, бир бориб келмоқчиман.

— Яхши бўларди.

Азиза ҳамма вақтдагидек шошиб юриб ошхонадаги стол устига нон, мурч олиб қўйди. Помидор тўғради. Эгамов унинг олдига чиқди. Бу уй Раънонинг хонасига рўпара бўлиб, катта, ёрув, яхши мебеллар билан жиҳозланган эди. Уйнинг ўртасида катта, думалоқ стол, ичига чинни идишлар тўлдирилган ойнали сервант, алоҳида кабинет йўқлигидан бўлса керак, китобларга тўла катта шкаф ҳам шу уйда эди. Ўнг томонга қўйилган катта диван устига кичкина гиламча ташланган. Бурчакда кичикроқ, этажерка нухасидаги стол устида «Знамя» телевизори турибди. Ҳамма хона озода, сарамжон. Азиза икки та косада чучвара шўрва сузиб келди. Нарибери овқатланиб, ичкари уйга кириб кийиниб чиқди. У дам-бадам эрига савол назари билан қараб қўяр, унинг юрагидаги ғашликни билишга уринар, Эгамов бўлса ўзини хушчакчақ тутишга, Азизани ишга хотиржам кетишига ҳаракат қиларди. Азиза чиқиб кетаётиб эрига яна ўшандай бир қараш қилди-да:

— Зерикманг. Ҳозир Наргис ҳам келиб қолар, — деди.

— Азиза!

— Лаббай.

— Ҳеч бемалол бирга ўтирамизми-а?

Азиза эрига бир нафас тикилиб қолди. Кейин сумкасини стулга қўйиб, Эгамовнинг ёнига келди. Уни бўйнидан кучоқлади.

— Нега хафасиз, Қодир ака, айтинг.

— Ҳеч хафа эмасман. Сиз бўлсангиз мен йўқман, мен бўлсам сиз йўқсиз, — деди Эгамов. Ишга кетаётган хотинининг кўнглига ғулғула солиб қўяётганини сезиб гапни бошқа томонга бурди: — Соғиниб қоламан.

Азиза унга беихтиёр, эрка табассум билан жавоб берди. Эгамов уни кўча дарвозасигача кузатиб чиқди. Азиза соатига қаради, эри билан хайрлашиб, чопкилаганча кетди. Эгамов унинг орқасидан меҳр билан қараб қолди.

Негадир кейинги пайтларда бўлим бошлиғи Нурматов Эгамовни кавлаштирадиган бўлиб қолди. Эгамов редактор олдига кирмоқчи бўлса, уни тўхтатади. Ҳатто фақат Эгамовнинг ўзига алоқадор бўлган гапларни ҳам Эгамовсиз ҳал қилиб юборар, мумкин қадар уни редак-

циядан четроқда юришини хоҳларди. Айниқса, олиб келган материаллардан албатта бирорта нуқсон топар, гоҳ қайта ишлашга берар, гоҳ фактлар аниқ эмас деб тихирлик қиларди. Эгамов буни ўтган летучкаларнинг бирида бўлим бошлиғи туширган бир бўш мақолани танқид қилгани, шу мақола муаллифи бошлиқнинг яқин ошнаси эканини айтгани учун қасд оляпти деб ўйларди. Эгамов бу одам ҳақида унча ёмон фикрда эмас. Фақат шуни билардики, у эски журналист бўлса ҳам, редакциядан чиқмаслиги, ҳозирги кишлоқни, ҳозирги дехконларни фақат газетага келадиган мақолалар орқалигини билиш-лиги уни бир жойда турғун қилиб қўйганди. Мухбирларнинг юрагини тўлқинлантирадиган воқеаларни у кўрмайди. Ўзи ниҳоятда меҳнатқаш, эртадан кечгача столига мук тушиб олиб материал ишлайди, уларни босмахонага туширади. Лекин ишлаган материаллари унчалик пишиқ бўлавермайди. Кўпинча адабий ходимларга ўргатган бўлади-ю, уларнинг кўзи олдида чиройли жумлаларни бузиб қўяди, ҳар жумланинг ўз оҳанги борлигини билмайди. Сўзларни стрелкалар билан уёқдан-буёққа кўчириб, чизишни яхши кўради.

Лекин Эгамов ўйлагандек, нурматов бу нарсаларни билмасдан қилмасди. У ўзининг оқсаётганини сезар, шунинг учун ҳам буни бошқаларга билдирмасликка тиришар, ўзини билағон кўрсатишга, нима қилиб бўлса ҳам бошқаларга ўргатишга уринарди. Ундаги бу заифлик кейинча яна бошқа камчиликларга йўл очиб берди. У ўзининг мухлисларини кўпайтириш учун хом-хатала материалларни ҳам саҳифага киритаверарди. Редакцияга йўл тополмай, атрофда ўралашиб юрган ўткинчи одамларга кўпроқ суянар, уларни редакцияга олиб киришга уринарди. Чунки ўз заифлигини билган одамгина ўзидан заифроқ одамлар билан иш тутишни афзал кўради. Бу нарса ҳаётда олдинга эмас, орқага қараб кетаётганини яшириш учун бир ниқоб эканини ўзи ҳам биларди.

Кейинги вақтда летучкаларда бу нарсалар ҳақида кўпроқ гапирадиган бўлиб қолишди. Унинг устига, бир куни редактор чақириб, Эгамовнинг қалами пишиқлигини айтиб, уни редакцияда ишлашга кўчирсакмикан, ҳарқалай, теришга бериладиган материалларни пишиқроқ кўз кўргани яхши, деб қолди. Нурматов сир бой бермаса ҳам ичидан зил кетди. Эгамовнинг материал олиб келишда ҳам ўзига хослиги, кўпроқ бошқаларнинг назаридан четда қолган янгиликларни топиб келиши

хакида гапириб, бу тўғрида ўйлаб кўриш керак, деди. Ўтирганда кўпроқ фойдаси тегадими, юргани яхши, деди бўлим бошлиғи сохта куюнчалик билан. Аслида, Нурматов бу гапни ўз столдан хавотирланиб айтган бўлса ҳам, лекин редактор ўйланиб қолди. Чиндан ҳам Эгамов кўп мухбирлар эътибор бермаган фактларни топиб ёзар, бошқаларга кичик, арзимас бўлиб кўринган воқеалар замирида жуда муҳим фикрлар яшириниб ётганини тушунтириб беришга уста эди. Шунинг учун ҳам Нурматовнинг жавоби редакторни ўйлантириб қўйди.

Бирок, Нурматов шундан кейин багтар тинчини йўқотди. Эгамовнинг эса бу гаплардан хабари йўқ эди. Хабари бўлганда ҳам у бундан хурсанд бўлмас, мийиғида кулиб қўя қоларди. Чунки вилоятма-вилоят, қишлоқма-қишлоқ; ҳар бири алоҳида олам бўлган турли одамлар билан суҳбатлашиш, республиканинг энг узоқ бурчакларидаги нуқсонларни ҳам, ижобий ходисаларни ҳам афкор оммага етказиш унга битмас-туганмас завқ бағишларди.

Эгамов Сурхондарё сафаридан қайтгач, бундан аввал Мирзачўлга борганида олиб келган бир материали нима учун босилмаганини суриштириб қолди. Нурматов ўзини жуда бу тўғрида бош қотирган қилиб кўрсатди.

— Шу ширкатни тузган, шунча катта ишлар қилган донгдор раиснинг обрўсини арзимаган гаплар учун тўкиб қўймаймизми? — деди у.

— Қандай арзимаган гапларни назарда тутяпсиз?

Шу пайт ходимлардан бири боғдорчиликка алоқадор қандайдир масалани сўрагани кириб қолди. Нурматов ҳақиқатан ҳам боғдорчиликни яхши биларди. Сўраб-суриштиришдан, шу ҳақда чиққан китобларни топиб ўқишдан зерикмас, миришкор боғбонлар билан хат ёзишиб ҳам турарди. Айтишларича, ҳовлисидаги бир туп дарахтада бир неча хил мева пишармиш. Нурматов ходимга завқ билан жуда яхши тушунтириб бергач, Эгамовга юзланди.

— Масалан, гулзор масаласини олайлик... Менимча, раиснинг хизматлари олдида писанда қилишга арзимайдиган гаплар.

Эгамов мийиғида кулди.

— Писанда қилишга арзимайди десак, ярани катта қилиб юборамиз. Кузда, қор ёғиш олдида гулзор қилиш шартмиди? Дехқонларнинг қанчалаб меҳнат куни синг-

ган, гулзор қор тагида қолиб кетган. Баҳор ўтган, ёз ўтган, кузга келганда раиснинг эсига гулзор тушиб қолган. Қанча колхозчи овора, меҳнат куни пул билан ўлчанади, ахир! Колхознинг қанча пули кетган. Бу нарса бемаслаҳат иш тутишини, бошқаларни писанд қилмаслигини кўрсатади. Лоақал колхозчиларнинг ўзларига қўйиб берсин эди, ўз кўчаларини ўзлари гулзор қилолмайдими? Кечаси бўлса ҳам ишлашарди. Лекин, ҳамма нарса ни ўз буйруғи билан бўлишини хоҳлаган раис, палончи раис қилдирган гулзор, деган гапни эшиттиси келган. Нима, бу писанда қилишга арзимайдими?

Колхозда актив хотин-қизлар кам. Раис бригадир, звено бошлиқларини идорага чақирмоқчи бўлса, хотин-қизларни чақирмайди. Бўлган гапларни уларга далада айтиб қўя қолади. Нега бундай қиялпсиз, десангиз, баъзи эркакларнинг оғзи бепошна, хотинлар олдида оғзидан хунук гап чиқиб кетади дейман-да, деб баҳона қилади. Хўш, ўша эркакларни тартибга чақириш керакми, ё уларни деб хотин-қизларни идорага йўлатмаслик керакми? Буни кичкина гап деб бўлармикан?

Колхозга ёрдам бериш ниятидан ўқитувчилар жамоаси сиёсий тўғарак машғулотларини олиб бориш учун ўзларидан одам ажратибди. Бу вазифа топширилган ўқитувчи яқинда Тошкентдан кўчиб келган экан. Раис уни ҳам яқин йўлатмабди, шаҳар кўрган эчкидан кўрк, деган эмиш. Бу қандок бўлди, шулар кичкина гапми?

Эгамов қизишиб кетганидан Нурматовга маълум бўлган гапларни яна бошқатдан гапириб чикди. Нурматов оғирлик билан уни босишга уринди:

— Ўзи ўша раис бечорани жинингиз суймабди-да, Қодиржон, — деб кулди. Кейин ярим жиддий, ярим ҳазил оҳангида қўшиб қўйди: — Яхши ният билан яна бир марта айланиб келмайсизми: Зора яхши томонлари кўпроқ кўриниб кетса?!

Бу гап Эгамовга қаттиқ ботди.

— Кўзим ёмонни ҳам, яхшини ҳам кўра олади, деб ўйлайман...

Унинг гапи бўғзида қолди. Идорага новча, орик, олдинги икки тиши лабини туртиб чиққан бир йигит кирди. У Нурматов қаршисида тўхтаб, култ этиб тупугини ютди-да, жуда паст овозда материалининг оқибатини сўради.

— Энди, ука, жуда арзимас нарсаларни ёзиб келибсиз-да, — деди Нурматов. — Бу нарсалар ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетади.

Йигит кўзларини пирпиратиб, бир тебраниб олгач:

— Энди одамнинг гаши келар экан-да, — деди хижолатлик билан.

Бу йигит олиб келган материалдан Эгамов хабардор эди. Унда шахар ва шахар четидаги баъзи бир идора, артель ва почталардаги лавҳалар, шиорлар ва эълонлар қўпол имло хатоларига тўлиб кетганлиги танқид қилинган эди. Қайси бир идора ёки муассасага борган одам дастлаб унинг пештоқидаги лавҳага қарайди. Демак, четдан борган одамда ўша идора ҳақидаги илк тасаввур лавҳадан бошланади, десак бўлади. Кўриниб турибдики, бу кичкина гап эмас, ҳақиқатан ҳам гашни келтирадиган гап экан.

Эгамов йигитнинг ёнини олмоқчи бўлди.

— Бу материал бизнинг бўлимда нима қилиб юрибди? — деди у Нурматовга.

Йигит Эгамовнинг нима демоқчилигидан беҳабар, жавдираб Нурматовга қаради. Йигит чекка вилоятдан Тошкентга қандайдир бир малака ошириш курсига ўқишга келган эди. У редакцияга келиб, кимдан нима сўрашни билмай анграйиб турганида Нурматовга дуч келган ва унга материални топшириб кетаверган.

Нурматов Эгамовга захарлик билан бир қараб қўйиб, жавоб қилди:

— Жавоби кўриниб турган нарсани ҳам бу бўлимга эмас, у бўлимга бор, деб мауллифни овора қилиб ўтира-мизми? Укам ҳали ёш экан, нима ёзиш кераклигини билмаган; айтамиз, тушунтирамиз, ёрдам берамиз.

Эгамовнинг энсаси қотди. Жавобдан ўзини тийиб, йигитга қаради:

— Ука, коридорга чиқиб, чап қўлдаги биринчи хонага — Маданият бўлимига кириб. Балки, улар материалгиздан фойдаланишар, — деди.

Нурматовнинг жони бўғзига келгандай бўлди. У букловлик қоғозни йигитнинг қўлига тутқазар экан, у чиқиб кетиши билан Эгамовга кесатиқ қилди:

— Асли, столимизни алмаштириб олсак ҳам бўлар экан. Оғиз очиргани қўймайсиз-а, Қодиржон!

Эгамов ўрнидан турди. Нурматовга қаттиқроқ бир жавоб айтишдан ўзини тийиб, ташқарига чиқиб кетди.

Эгамов ҳалигина идорада бўлиб ўтган ана шу гапларни ўйлаб кетиб, ташқарида ёмғир кучайганини ҳам сезмай қолди. Тарновдан тушаётган лойка ёмғирнинг шариллаган овози уни ўзига келтирди. Мехри холанинг

Наргисга кетганини эслаб, шошилиб плашини кийиб, соябонни олди-да кўчага чопди. Дарвоза олдида Мехри холага дуч келди. У рўмолининг бир томони билан Наргиснинг бошини ўраб, шошиб келарди. Эгамов қизини дарров кўлига олиб, орқага қайтди. Қизининг ёмғир теккан кийимларини янгилаб, кичкина, нам кўлларини кафти орасига олиб иситмоқчи бўлди. Наргис боғчада ўйнаган ўйинларини чулдираб узоқ гапириб берди. Кўғирчоқ ўйнаб ўтириб ухлаб қолди. Мехри хола хонадан-хонага чиқиб нималарнидир йиғиштирар, тиниб ўтирмасди. У столга чойнакни кўйиб, яна чиқиб кетаётган эди, Эгамов газетадан бош кўтариб:

— Ойи, ўзингиз ҳам ичмайсизми? Ўтиринг, дамингизни олинг, — деди.

Мехри хола ўтирди. Орага жимлик чўкди. Эгамов бу жимликни бузиш учун гап қидирар, узуқ-юлуқ савол-жавоблар бир-бирига сира қовушмасди. Эгамов чой қуйиб онасига узатди, ширинликни унга томон суриб қўйди, Наргиснинг қилиқларини гапирган бўлди. Барибир орадан қандайдир совуқ бир бегоналик кўтарилмади. Мехри хола туриб, яна ғимирсий бошлади. Эгамов онасига илиқ-иссиқ сўз тополмаганидан ичида ўзини койиди. Нима қилсин, бунинг учун у айбдор эмас-ку! Кўнгил ҳамма вақт ақлга бўйсунавермас экан.

Мехри хола ёшлигида эрига нисбатан анча чиройли ва ёш бўлган. Хуснининг таърифиди оғизга тушган. Борабора у эрини менсимай қўйган ва эндигина тўрт ёшга кирган Қодиржонни ташлаб, бошқа бир қишлоққа эрга тегиб кетиб қолган. Отаси бўлса Қодиржонни кўзи киймай, узоқ вақт уйланмай юрган. Лекин, барибир хотин олишга мажбур бўлган. Ўғай она Қодиржонни сиғдирмасдан турткилайверган. Шундан кейин Қодиржон интернатга кетиб қолган. Кўп вақт ўтмай, отаси вафот қилган. Онасининг дарагини билмаган ва отадан айрилган Қодиржон бутунлай бегона одамларнинг ғамхўрлигида ўсди. У онасининг тириклигини билар, лекин қаердалигини билмасди. Ақли кирган сари онасининг қилмишини муҳокама қилар ва уни соғиниб эмас, юрагида қандайдир бир алам билан эсларди. Орадан йиллар ўтди. Қодиржон йигит бўлди, ўқиди, уйланди. Бир куни у ишга келса, котиба қиз унинг столига хат қўйиб кетибди. Қинғир-қийшиқ, афтидан, ёш болага ёздирилган бу хат унинг онасидан эди. Хатда онаси кўзёшли қилиб, қариганда ёлғиз қолганлигини, ўғлининг фироқида куйганлигини хабар

қилиб, дийдор кўришишга мушток эканини айтарди. Эгамов хатни ўқиб чиқди-ю, юраги жиз этмади. Лекин, шундай бўлса ҳам ўйи, хаёлидан ўша хат нари кетмади. Кўнглининг аллақаерида яшириниб ётган болалик бурчи уйғонгандек бўлди. У онасидан хат келганини Азизага айтди. Азиза бориб, онасини олиб келишни маслаҳат берди. Эгамов аввал ўзи туғилган қишлоққа борди, ундан кўлидаги адрес бўйича қўшни қишлоққа ўтди. Уни ёши олтмишларга борган, ўрта бўй, чакқонгина бир кампир йиғлаб-сиктаб кутиб олди. Бу Эгамовнинг онаси эди. Шунда ҳам унинг юраги жиз этмади. Агар кўчада бир бегона хотиннинг йиғлаб боласига ташланганини кўрса юраги балки кўпроқ тўлқинланарди.

Эгамов Меҳри холани олиб қайтди. У Қодиржондан кейин туғмаган. Эри ўлганидан кейин ёлғиз қолган экан. Ана шу сабаблар билан она-бола ўртасидаги муносабат қандайдир ясама, сунъий бўлиб қоларди. Эгамов интернатдалигида унга қараган, касаллигида бошига келган хотинларни юраги эзилиб, эслаб соғинарди, лекин қаршисида ўтирган ўз онаси билан иккови ўртасида баланд бир девор борга ўхшарди. Шу девор фарзандлик меҳрини у томонга ўтказмаётгандек эди.

Харқалай, болага она керак вақтида у қорасини кўрсатмади, аммо бола керак бўлганда уни қидириб топиш кўлидан келди.

Келинг, яхшиси, булар ўртасидаги муносабатни муҳокама қилмайлик. Зотан, она деган улуг номи бўлса ҳам, барибир Меҳри холани оқлашга асосимиз йўқлигидан Эгамовга бу тўғрида бирон иллат ёпиштиролмаймиз.

Эгамов ёмон гапирмайди, ками-кўстидан доим хабардор бўлиб туради, нима лозим бўлса, ҳаммасини қилади. Шундай экан, ақлини танигандан бери қалбининг бир четини кемириб ётган ҳисларни ўзгартиришга биз кодир эмасмиз.

Эгамов журналларнинг янги сонларини варақлаб, газета ўқиб анча вақтгача ўтириб қолди. Кейин яна хаёлига Нурматов келди. Бугун куни бўйи дилини сиёҳ қилган бу воқеани яна эсламаслик учун ўрнидан туриб, ухлаш учун ичкари уйга кириб кетди.

Эрталаб Азиза ишдан қайтди. У жуда чарчаган бўлса ҳам руҳи енгил, хурсанд эди. Бугун кечаси у тинмади. Олтита янги меҳмон дунёга келди. Она ҳам, бола ҳам саломат, ҳаммаси яхши бўлди. Азиза ечиниб, юз-қўлини ювиб келгач, ухлаб ётган Наргисни ўпди, эркалади. Кей-

ин нари-бери чой ичиб, бир зум мизғиб олай деб уйга кириб кетди.

Бугун дам олиш куни эди. Эгамов Раённинг олдида боришни мўлжаллаб қолди. Меҳри холанинг энсаси қотди.

— Кап-катта қиз, нимасидан хавотир оласан?! Қайси куни Азизахон мактабига бориб, посилка ташлаб келди. Гуруч-пуруч сўраган экан.

— Гуруч? Гуручни нима қилади?

— Мен қайдан билай! Қайси куни мактабидан битта ўртоғи келган эди. Ўша айтди, шекилли.

Эгамов Азиза дам олгунча бориб келарман, деган ниётда чиқиб кетди. Йўлда магазинга кириб у-бу харид қилди.

Раёно пахта тераётган колхоз унча узоқ эмасди. Автобус бирон соатда олиб боради.

Ёмғир тинган бўлса ҳам хаво тунд, осмондан захар томиб тургандай. Бунинг устига, машинада одамнинг кўплиги, гала-ғовур, нам кийимларнинг ҳиди Эгамовнинг кўнглини беҳузур қилди. Мана шу ахволда у бир соатлик йўлни тикка туриб ўтказди. Машинадан тушгандан кейин ёмғир савалай бошлади. У одамлардан сўраб-суриштира, энди буёғига йўловчи машиналарга чиқиш керак экан. Эгамов қачонлардир бу колхозга бир борган эди. Бирок, ҳозир колхозлар йириклашиб кетган, Раёно турган участканинг қайси томондалигини билмас эди. Эгамов анча вақт кутиб туриб, охири бир юк машинасининг кузовига чиқиб олди.

Ёмғир пуркаб турибдики, шамол кўз очиргани кўймайди. Бунинг устига, йўл ёмон. Машина тинмай чайқаларди. Бирон соат йўл юрилгандан кейин шофёр Эгамовни пахтазор ўртасидан кесиб ўтган арава йўлининг бошига ташлаб кетди.

— Шу йўлдан тўғрига бораверасиз, — деб тайинлади у.

Эгамов одам қораси кўринмаган кенг далада бир ўзи қолди. У шофёр кўрсатган йўлдан кетди. Йўл лой, ҳам тийғончоқ. Ҳали пахтаси жуда тоза териб олинмаган ғўзалар совуқдан шумшайиб кўнглини хижил қиладиган қиёфада атрофни ўраб ётарди. Эгамовнинг юраги ачишиб кетди. Уч-тўрт кун ёғмай турса нима қиларди-я, деди у.

Ярим соатлар чамаси йўл юргандан кейин икки юзига бир хилда қатор оқ иморатлар тушган кенг йўлга чиқди. Кўчанинг ўртасида иккита қиз гаплашиб турибди.

Бирининг кўлида бўш челақ, иккинчисининг кўлида бир даста идиш. Эгамов уларнинг ёнига келиб сўрашди.

— Раённи танийсизларми, қизлар?

— Фамилияси нима?

— Қайси факультетдан?

— Химфакдан. Эгамова.

Қизлардан бири ўнг томондаги уйлардан учинчисини кўрсатди:

— Ўша уйдан сўранг, химфакдаги қизлар ўша уйда туришади. Эгамов бориб уй эшигини тақиллатди. Ичкарида ғала-ғовур, кимдир ашула айтяпти, кимдир куляпти, шу орадан патефоннинг бўғик, хириллаган овози ҳам эшитилиб турибди. Эгамов эшикни қаттиқроқ урди. Ичкаридан кимнингдир:

— Да, да! — деб ўрисча кичкиргани эшитилди.

Эгамов эшикни очиб, секин ичкарига кирди. Қизлар бирдан жим бўлиб қолишди. Ўртада танца тушаётган қизнинг бири шошиб полга тўшалган ўринларнинг бирига ўтирди. Иккинчиси тек туриб қолди.

— Кечирасизлар, қизлар, — деди Эгамов, — химфакданмисизлар?

— Ха, ха, — деб бир неча қиз баробар жавоб қилди.

— Уйларинг жуда яхши экан, — деди ўртадаги ўнғайсизликни кўтариш учун Эгамов.

— Ёмон эмас-у, лекин сичқон кўп. Ана, кўрмайсизми, овқатларимизни осиб қўйганмиз. Ўшанда ҳам барибир шифтдан тушишади, куриб кеткурлар! — деди махмадонароқ бир қиз.

Шундагина Эгамов шифтга осилиб ётган тўр халталарни кўрди.

— Ха, дуруст, йўлини топибсизлар! — деб кулди Эгамов.

Қизлардан бири сапчиб ўрнидан турди-да, табуреткани Эгамов томонга суриб қўйди.

— Кечирасиз, ўтиришга ҳам таклиф қилмабмиз.

— Химфак бўлсаларинг, Раёно нега кўринмайди-а?

Қизлар бир-бирларига қараб олишди-ю, жавоб беришмади.

— Эгамовами? — деди биттаси секингина.

— Ха, ха, Эгамова Раёно... — Эгамовнинг кўнгли гашланди.

Қизлар бошқа гап айтишмади. Биттаси ғалати қилиб бир кулиб қўйиб:

— Сиз кими бўласиз? — деб сўради.

— Мен дадасиман.

Орага яна жимлик тушди.

— Нега индамайсизлар? Унга бирон гап бўлдимиз?

— Йўк, — деди ҳали «кимиз бўлмасиз?» деб сўраган қиз. — Раъно тинч. Фақат... фақат у биз билан турмайди.

— Маликаларга бунақа уй тўғри келмайди, — деб кулди бошқаси.

Улардан бири жавоб берган дугонасига ўқрайиб қараб қўйди-да, ҳеч нарсага тушунмай турган Эгамовга ўтирилди:

— Шу уйларнинг энг охиридагисига борасиз, — деди. — Раиснинг уйи қайси десангиз, ҳамма билади. Раъно ўша жойда.

Эгамов қизлар билан хайрлашди-да, хайрон бўлиб чиқиб кетди.

Унга кичкина, қоронғироқ коридордан кириладиган иккита эшикнинг бирини кўрсатишди. Эгамов тақиллатди, ичкаридан рухсат бўлгач, уйга кирди. Кирдию столда уч қизнинг ўртасида суҳбатлашиб ўтирган Толибни кўрди. У кўчада турган машинани кўрган, бироқ раисники бўлса керак деб ўйлаган эди. Раъно довдираб Толибга қаради. Кейин югуриб Эгамовнинг ёнига келди.

— Вой, ёмғирда қолибсиз-ку, келинг ўтиринг! Нима қилардингиз овора бўлиб, — деди Эгамовнинг қўлидаги халтани олаётиб.

Қизлар ҳам, Толиб ҳам ўринларидан туриб одоб билан салом беришди. Эгамов нафасини ютиб стулга ўтирди. Уй кичкина, иссиқ, ўртадаги чоғроқ столнинг устига клён-ка ташланган. Эшик томонда керегазга қўйилган кострюлда овқат қайнапти. Уйни лавр баргининг ҳиди тутиб кетган. Юқори томонга иккита раскладушка, битта пачоқ каравот ёнма-ён қўйилган. Устида ўрин. Ойна тоқчасида упу, совун кути, иккита шишада ярим-ярим атр турибди.

Столнинг устида катта, чиройли хитой термоси, пиёла, битта вазада ҳар хил конфет, шиша банкада мураббо, битта ликопчада ярми тўғралган ҳасип, бир четда кичкина ойнача ётипти.

Эгамовнинг қулоғига бояги қизнинг, маликаларга бунақа уй тўғри келмайди, дегани қайта эшитилгандан бўлди. Жаҳлини ютиб, секин Раънога қаради. Унинг норози киефасини сезганлариданми, қизлар ҳам жим туришарди.

Ўртага тушган ноқулай бу жимликни бузиш учун Раъно:

— Бугун ёмғир бўлиб далага чиқолмадик, — деди.

Эгамов чидаб туролмади.

— Бунақа алоҳида шароит яратиб берилганидан кўришиб турибдики, энг зўр теримчилар сизлар бўлсангиз керак, — деди у ўзини ҳеч нарса билмасликка солиб.

Қизлар бир-бирига қараб олишди. Толиб ялтироқ сочини силар экан, Раънога кўз қирини ташлаб қўйди.

Раъно индамади. Чой қуйиб дадасига узатди. Қизлардан бири туриб, чемодандан бир сиқим қимматбаҳо конфет олди-да, вазага қўйди. Унинг юзи ялтирар, афтидан, маз суриб олган эди.

— Ойим яхшими? Наргис мени соғингани йўқми?

Эгамов қисқа жавоб бериб, пиёладаги чойни хўпладида, ўрнидан турди. У шунча уринса ҳам бу қизлар билан очилиб гаплаша олмади.

— Вой, мунча тез? Бир зум ўтиринг, овқат бўляпти.

Эгамов Раънонинг таклифига жавоб бермасдан, қизлар билан енгил хайрлашиб ташқарига чиқди. Раъно унинг кетидан катта йўлгача эргашиб борди. Эгамов ётиги билан секин сўрамоқчи эди-ю, бўлмади. Зардаси қайнаб кетди.

— Пахта тергани чиққанмисизлар ё курортгами? — деди бўғилиб.

Раъно яхши тушунмади. У бошига ташлаб чиққан рўмолига маҳкамроқ ўранар экан:

— Пахта теряпман, — деди. — Фақат бугун чиқмадик. Чиқаришмади.

— Нега бутун факультет битта уйда, уёқда тикилиб ётибди-ю, сенлар бу ерда алоҳида рўзгор қилиб ўтирибсанлар?!

— Иқболнинг ойиси келиб, раис билан гаплашиб уччаламизни шу уйга қўйиб кетди. Дадасини танисангиз керак, профессор...

— Шу бугуноқ кўрпангни кўтариб қизларнинг ёнига ўт! Тушундингми? Кўпчилик нима еса, қанақа яшаса шундай яша!

Раъно ерга қаради. Оёғи учи билан лойни титкилаб жим қолди. Эгамов Раъно билан Толиб ҳақида ҳали очик гаплашмаган эди. Ҳозир индамасдан кетолмади:

— У йигит ким? Нима қилиб ўтирибди?

Раъно жавоб бермади.

— Жўнат! Тушундингми? Қадамини узсин! Мен унинг башарасини қайтиб кўрмай! — деди.

Раъно ерга қараганча норози қиёфада қошини чимирди.

Эгамов яна гапирмоқчи эди-ю, ўзини босди.

— Бор, юпун чиқибсан-ку, шамоллайсан! Шу бугуноқ қизларнинг ёнига чиқиб кет, тушундингми? Кейин уйга хат ёз.

Раъно жавоб бермади. Ерга қараганича ўгирилиб, хайлашмасдан ётоқ томонга кетди.

II

Нурматов Эгамов билан орадан ҳеч қандай гап ўтмагандек қуюқ сўрашди. Ҳатто, бизнинг талашиб-тортишишларимиз кўпчилик манфаати учун, шахсий ғараздан эмас, деб кечирим сўрагандай ҳам бўлди. Лекин барибир Эгамовдан ўша колхозга яна бориб, дурустроқ суриштириб келиши кераклигини уқтиришдан қайтмади. У ўзини мулоҳазали ва жуда меҳрибон бир қиёфада тутиб:

— Бир каттанинг гапига кир, бир кичикнинг гапига, деганлар, Қодиржон, — деди. — Бир одамни ёмонга чиқариш осон, яхши қилиш қийин. Колхозни энг илғор, миллионер колхозлардан бўлса, ҳар йили планини ошириб бажарса, колхозчилари тўқ, бадавлат бўлса, яна нима деймиз энди?! Катта хўжаликни бошқариш осонмас, ахир! Ким раислик қилса ҳам, бари бир, унча-мунча ўйдим-чуқури бўлмаёйли иложи йўқ. Сиздан нима кетди, яна бир бориб келинг!

Эгамов ҳайрон. Нурматов бу материалга нега шунча ёпишиб олди-а? Ёки ишонмаяптими? Ёки раис билан танишчилиги борми? Эгамов ёзаётган қоғоздан бош кўтармай қисқагина қилиб жавоб берди:

— Бўлмаса, текширишга юбориб қўя қолинг, — деди.

— Ие, ана холос! Агар шундай десангиз, мен сиздан чинакам хафа бўламан!

— Бўлмаса, нима қил дейсиз? Олиб келган материалга ишонмаяпсизми, марҳамат, текширишга юборинг! Нима, мен газетага бугун келганманми? Йигирма йилдан бери қоғоз ҳидлаб, қалам қитирлатиб нон ейман, ахир! Агар менда хусуматдан бир ғубор бўлса, бу ерда ўтирмаслигим керак.

— Мен сизни бунчалик хафа қиламан деб ўйлаганим йўқ эди, — деди Нурматов унинг оғзидан гапини илиб олиб. — Фақат сизга яхши, холис ният билан гапирган эдим.

Кейин кулиб хазиллашган бўлди:

— Сиз ҳам ўзингизга еткунчалик ўжар экансиз-а! Қаранг, қанча вақт бирга ишлаб билмаган эканман. Хи-хи... Хозир куз, мана, ҳаво яна очилиб кетди. Бу ерда занг босиб ўтиргандан кўра, айланиб келган минг марта яхши эмасми-а?! Киши баъзан бировга яхшилик қиламан деб ўйлайди-ю, хафа қилиб қўйганини билмай қолади.

— Занглашда аввал сизга етиб олай, ундан кейин мамимни есангиз бўлади, — деди юмшоққина кулиб Эгамов.

Нурматовнинг бошига тўқмоқ билан ургандай бўлди. У нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, Эгамов:

— Майли, бораман, яна бораман, — дегандан кейин гапи бўғзида қолди.

Нурматовнинг кўнгли бу жавобдан ёришгандай бўлди-ю, занглашда аввал сизга етиб олай, деган гап жонидан ўтиб кетди. У бу гапнинг ҳақлигини қанчалик билса, тан олишдан шунчалик кўрқарди. Олам яратилгандан бери яхшилик билан ёмонлик ўртасида кураш кетади. Ёмонлик авваллари жуда яхлит ва очиқ-ошкор бўлса, эндиликда енгилиб бораётганлиги туфайли иккиюзламлиқ, дангасалиқ, гаразгўйлик, сохталик, кўрқоқлик, мансабпарастлик каби бир неча номларга бўлиниб, сочилиб кетган деса бўлади. Агар ана шуларнинг ҳаммаси битта одамда бўлса, ундай одам бизнинг жамиятимизга сифмаслиги турган гап. Лекин Нурматовда шулардан биттаси — мансабпарастлик — қалбининг аллақерида яшириниб ётар ва у баъзан хуружга кириб, ўзи ҳоким бўлган вужудни эзғилар, мижғилар эди. Нурматов бир замонлар редактор ўринбосари ҳам бўлган, у бошқаларга ўргатган вақтида бир жаҳон бўлиб яйраб кетарди. Унинг фикрини сўраган, унинг фикри билан келишган одамни у жуда яхши кўрар, ўзи билган ҳамма нарсани унинг миясига қуйиб қўйишга тайёр эди. Йиллар ўтди. Ўша бир вақтлар орттирган шухрати парда бўлиб кўзини тўсди. Атрофида ўсиб, юксалаётган одамларни аввал кўрмади, сезиб қолганидан кейин эса бўйин эгтиси келмади. У пастга тушиб кетиб қолмаслик учун столига маҳкам ёпишди. Эртадан-кечгача тинмай ишлади-ю, лекин бугуннинг талабига бош кўтариб эътибор бермади. У бирон одам билан бирон масалада тортишиб қолса, аввал жуда баланддан келади, кейин келишишга уринади, унда ҳам бўлмаса, ялинишга ўтади.

Нурматов ўзини редакцияга умуман керак одамлиги-

ни, уни суриб чиқармасликларини билса ҳам, кўз олдида қокилиб-сукилиб катта бўлган болалардан буйруқ кутиш, бўйин эгиш унга дахшат бўлиб кўринарди.

Эгамовнинг гапи юрагини қанча тирнамасин, у жим қолди. Лекин энди Эгамовнинг ўша колхозга яна бориш-бормаслиги унга бепарқдай:

— Билганингизни қилинг, — деди.

Шу пайт секретарь кириб, Эгамовни редактор йўқлаётганини айтди.

Нурматовнинг юраги алланечук бўлиб кетди. Иш масаласида чақирмадимикан? Йўқ, унда Нурматовга бир оғиз айтар эди. Қулоғига яна редакторнинг гаплари эшитилиб кетгандай бўлди: «Материални, ҳарқалай, қалами пишиқроқ одам кўргани маъкул». Нурматовнинг назарида, бу гап борган сари унга ариза бергин, дегандай бир маъно кашф этарди. Чунки материални фақат бўлим бошлиғи кўради. Демак...

Нурматовнинг хаёлини кириб келган Мирзаев бузди. Қоп-қора жингалак сочли, қаншари пастроқ бу йигит Нурматов билан саломлашгач, Эгамовни сўради.

— Редакторнинг ёнида, шекилли, Нима ишингиз бор эди?

Мирзаев бироз тараддудланиб:

— Бугун мен навбатчи эдим, лекин хотиним қаттик бетоб, — деди. — Уйда ҳеч ким йўқ. Редакторга айтувдим, бирорта ходим ўрнингизга навбатчилик қилсин, келишиб олинглар, дедилар. Шунга Қодир акадан илтимос қилмоқчи эдим.

Нурматов шу пайт бу йигитнинг бошқа одамга эмас, Эгамовга шунчалик ҳадди сиққанлигига рашки келгандай бўлди. Редакциядаги, ёш жиҳатдан Эгамовдан катта бўлган ходимлар ҳам кўпинча уни «Қодир ака» дейишадди. Ҳатто ҳаммани фамилияси билан чақирадиган редактор ҳам унга «Қодиржон» деб мурожаат қилади. Демак, уни одамлар яқин кўришади...

Мирзаев хомуш бўлиб чиқиб кетаётганида хонага кириб келаётган Эгамовни кўриб орқасига қайтди. Нима гаплигини билмаган Эгамов унга эътибор қилмасдан, стол устидаги қоғозларни шошилиб йиғиштирар экан:

— Андижонга жўнайдиган бўлиб қолдим, — деди. — Байрамга пахта планини бажарар экан. — Кейин Нурматовга ўғирилди: — Раҳимжон билан бирга (вилоят муҳбирини айтди) саҳифа уюштирар эканмиз.

Мирзаев индамай чикиб кетаётган эди, Нурматов уни тўхтатди.

— Бунчалик бўлса, мен навбатчилик қиламан. Хотир-жам бораверинг!

— Йўқ-э! — деди хайрон бўлиб қолган Мирзаев.

— Бораверинг, дедим-ку! Нима, мен ўринга ўтмайманми? — деди ҳазиллашиб.

Мирзаев хурсанд бўлиб, қайта-қайта раҳмат айтиб чикиб кетди.

Нурматов шу кунни қандай ўтказганини билмади. Озроқ дам олиб, овқатланиб келиш учун уйига борди-ю, лекин мизғиб ололмади. Чиндан ҳам Нурматовнинг Эгамов материал уюштириб келган колхоз раиси билан танишлиги бор эди. Нурматов у билан пахтакорлар слётида танишиб қолган эди. Раис уни колхозга бир бориб, айланиб келишини сўраган, қайта-қайта таклиф қилган эди. Аввалги йили отпускаи вақтида нимадандир кўнгли сиқилган Нурматов ўша колхозга қараб кетди. Раис жуда хурсанд бўлиб кутиб олди. Меҳмон қилди, аллақаяқдан қимизгача топтириб келди. Нурматов уникида уч кун қолиб кетди.

Раис колхозчилар билан аҳил, ишчан, шунинг билан бирга жуда жонсарақ одам эди. Ҳазилни, аскияни ўлғудай яхши кўрар эди. Унинг бу одатини тушунган аъзолари у билан ҳазиллашишдан тортинмас эдилар. Бироқ, жаҳли чиққанда отасини ҳам танимас, ҳеч кимни аямас эди.

У Нурматов билан дала айланиб юриб сувсираб, саратон офтобида барглари сўлинқириб турган бир пайкал гўзани кўриб қолди. Гўлдираб сўкинди-да отини тутга боғлаб, гўзалар орасидан аллақаяққа қараб кетди. Нурматов — от устида, шу ерда қолаверди. Раис бир соатча йўқ бўлиб кетганидан кейин баланд бўйли, қоп-қора мўйловининг учи буралган бир кишини бошлаб келди. У одам мумкин қадар раиснинг жаҳлини авжига чиқармасликка уриниб, узр сўрагандай юмшоқ гапирарди:

— Хабарим бор, раис. Кун қайтсин деб турибман. Кейин сув бераман.

— Ўликнинг овзига сув томизгандай қилиб-а?! — деди раис зарда билан. — Қаранг, бадан-баданидаги намни офтоб сўриб оляпти. Аввалроқ кўзингиз қаёқда эди?

Раис жаҳл билан отга қамчи босди. Нурматов унинг кетидан жиловни бўш қўйиб эргашиди. То идорага етиб келгунча ҳам у Нурматовни эсидан чиқариб қўйгандай унга бир оғиз ҳам гапирмади.

Идорага яқин тол тагидаги чорпояда оппоқ соқолли бир чол уни кутиб ўтирарди.

— Болам Эгамберди! — деди отдан тушган раисни чақириб у. — Сизга икки оғиз арз билан келувдим.

Раис у билан сўрашиб, ёнига ўтирди.

— Хўш, отахон, кулоғим сизда.

— Ўғилнинг тўйини пахтани териб бўлгандан кейин қилармиз деб, ўйлаган эдим, кампир сира кўнмаяпти. Беш кунлигим борми-йўқми, кўрганам ғанимат, дейди. Ўғил келин болага айтган экан, раиснинг олдидан бир ўтайлик деб... Ўзлари келишга уялишди, мени юборишди.

Эгамберди аканинг чеҳраси очилиб кетди.

— Майли, майли, бемалол бошлайверинглар. Бир кунлик тўй ўтади-кетди, ишга зиёни тегмайди, — деди.

Хурсанд бўлиб кетган чол қаддини бироз буккан кўйи кафтини фотиҳага очиб раисни дуо қилди.

Раис идора томонга ўтиб кетаётган бухгалтерни кўриб, уни чақирди.

— Бу Ёқутхонларнинг тўйи яқинлашиб қолибди. Колхоз номидан яхши бир совға қилиш керак, — деди.

Бухгалтер:

— Хўп, уларни хурсанд қиламиз, — деди-да жуда зарур иши бўлса керак, шошилиб идорага кириб кетди.

Ана шунда Нурматовга раис жуда манзур бўлиб қолган эди. Нурматов шуларни бир-бир ўйлар экан, Эгамберди акани химоя қилиш унга жуда зарурдек кўриниб кетди. Бу, уни Эгамов олдида хижолатликдан қутқаргандай бўлиб, руҳи енгил тортди. Тўғри, Эгамовнинг мақоласидаги фактлар очиқ тан олганда раиснинг анча кўпол хатолари борлигини кўрсатиб турибди. Ҳатто Нурматов ҳам ўша вақтда колхозда хотин-қизлардан актив йўқлигини сезган, бироқ бу ҳақда оғиз очсанг бировдан ақл ўрганишни ёмон кўрган раисга бунақа гап ёқмаслигини сезиб индамай кўя қолган эди.

Ана ўшандан кейин Эгамберди ака Тошкентга келганида Нурматовни йўқлаб бир-икки марта уйига ҳам келди. Кузда икки яшиқ узум юборди.

Эгамов колхоздан қайтганидан кейин, бир куни Нурматовга Эгамберди ака телефон қилиб қолди. Хол-аҳвол сўрашиб бўлгач, бир мухбир келиб кетганини, афтидан, унча яхши нарса ёзиб кетмаганини айтди.

— Нукул қаёқдаги гапларни суриштирган эмиш, — деди у тажанг бўлиб, — ўзим йўқ эдим. Колхозга янги

машина беришмоқчи эди, ўшанинг ҳаракатида икки кун районда қолиб кетдим. Ишим битмай жаҳлим чиқиб келганимда менга учраб қолди. Нима сўрадию нима жавоб берганимни ҳам билмайман. Мухбир деган планни, илғор колхозчиларни суриштиргувчи эди. Бу бўлса, қаёқдаги гапларни сўрайди. Бу ерга менга ўша сиз ишлаган газетадан келганини айтишган эди. Анча хотиржам бўлдим, — деди.

Нурматов худди унинг гапини биров эшитиб қолаётгандек атрофга аланглаб, хижолатлик билан жавоб берди:

— Бир нарса дейиш қийин, газетачилик...

— Ҳм-м, — деди Эгамберди ака, — телефонда гапириш ноқулай. Сиздан илтимос, бир амаллаб ўша йигитни яна бир марта менга рўбару қилинг. Хўпми? Кейин у ёнига сиз аралашмайсиз.

Нурматов ночор хўп деб юборди. Ана ўша кундан бери икки ўт ўртасида ёнади. Гоҳида жинойт қилиб қўйгандек юраги қисилади. Кейин Эгамберди аканинг бутун фазилатларини кўз олдига келтириб, мен бирон қаллобни ҳимоя қилмоқчи эмасман-ку, деб ўзига ўзи тасалли беради.

Ҳар куни ишдан келиб, ҳовлисидаги дарахтлар тагида ўралашиб юрадиган Нурматов, бутун уйидагилар билан ҳам очилиб-сочилиб гапиришмади. Наридега овқатланди-да, бутун жуда кеч келишини айтиб, чиқиб кетди.

У редакцияга келганида ҳали вақт эрта, биронта саҳифа ўқишга тайёр эмас эди. Босмаҳонага тушди. Ўткир лампочкалар ёритган цехлар машиналарнинг шовқинига тўлган. Қоғоз ҳиди гуп этиб димокқа уради. Цех бошлиғи аллаким билан қичкириб-қичкириб телефонда гаплашади. Қайсидир бир газетани саҳифалаётган думалоқ, пакана одам қўлининг орқаси билан дўпписини тўғрилайман деб пешонасига қора теккизиб олди. Ўзи бундан хабарсиз, ёнидан ўтиб кетаётган Нурматовга жилмайиб салом берди-да, яна ишига тутинди. Нурматов линотипчи қизларнинг олдига борди. Машиналар тинмай шақир-шуқурлар, жонсиз-тилсиз совуқ металл инсоннинг амрига бўйин эгиб, ҳарф бўлиб қўйилар, сўзларга айланиб борарди. Эртага минглаб одамларнинг қўлидаги минглаб газеталар, улардаги қанча минг ҳарфлар мана шу кишиларнинг қўлидан, кўзидан биттама-битта ўтиб боради. Булар халқимизга ватанимиздаги бутун ян-

гиликларни вақтида етказишга шошиладилар. Нурматовни телефонга чақириб қолишди. У редакцияга чиқиб, шошилиб трубкани олди-ю, қоши чимирилиб, бир нафас ўзини ўнглолмай қолди. Яна Эгамберди ака телефон қиларди. Қуюқ ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин гап яна асосий масалага кўчди. Афтидан, раис холироқ жойдан телефон қилаётган бўлса керак, бемалол гаплашарди.

— Бораман дегандай бўлди. Яна билмадим, айнаб қолмаса,

Эгамберди ака, нима қилиб бўлса ҳам ўша мухбирни яна бир жўнатинг, ўзим хурсанд қиламан, материални ҳеч кимга кўрсатмай ушлаб туринг, дўстинг учун захар ют, деганлар деб қайта-қайта тайинлади.

— У одамни гапга кўндириш қийинроқ бўлармикан, — деди Нурматов бўшашиб, кейин кабинетда ҳеч ким бўлмаса ҳам ўз гапидан ўзи хавотирланиб, аланглаб олди.

Эгамберди ака агар вақт топса ўзи Тошкентга тушиб қолишини, ўшанда хотиржам ўтириб гаплашишларини айтиб хайрлашди.

Нурматовнинг юраги қисилди. Пешонасини чангаллаб, столга бағрини берди. Қандай ташвишга қолди-а! Нега Эгамберди акага қаттиқ, тўғри жавобни айтолмайди?! Жавоб айтиш уёқда турсин, унинг ёнини олмоқчи бўляпти. У ҳақда ёзилган материални неча кундан бери стол тортмасида яшириб ётибди. Бу қоғоз ушласа қўлини, ўқиса кўзини қуйдирыпти. Нега шундай қияпти, нега? Назарида унинг тили бовлангандай эди.

III

Раънодан ўша кўйи ҳеч қандай дарак бўлмади. Хат ҳам ёзмади, хабар ҳам қилмади. Азиза хат ёзиб факультет орқали юборди, посылка жўнатди, лекин жавоб ололмади. Азиза Раънонинг беўрин ранжиганини билар, бироқ хатда унга бу тўғрида ёзолмас эди. Чунки, ким биларди, хатни ўртоқларидан биронтаси олар. Азизанинг ишида ҳам, уйда ҳам бутун хаёли Раънода бўлиб қолди. У, қизининг бу арази унинг тақдирини Азиза хоҳлагандан бошқа йўлга буриб юбориши мумкинлигини билар, баъзан хаёлан унга уқтирар, тушунтирар, гаплашар эди. У ҳамма вақт қўлидан келганича Раънога яхшиликни кўзлади, унинг чинакам софдил одам бўлиб етишишини истади, шунга ҳаракат қилди. Ҳар бир нарсани кадр-

лашни, ҳар бир ёмон нарсадан нафратланишни ўргатди. Онасининг бутун умрини заҳарлаган, Раънонинг етим қолишига сабабчи бўлган ўз отаси эканлигини тушунтирди. Азиза буни Раънони қизғанганидан қилмади, йўқ, фақат ўз юрагида кечган ҳисларни унга юқтирди, холос. У ҳамма вақт одил, меҳрибон, вақти келганда талабчан она бўлди. Ҳар бир нарсада Раънога ўзи ибрат бўлишга ҳаракат қилди.

Азиза бугун кундуз куни ишлайдиган бўлгани учун кечқурун ишдан қайтгандан кейин Иқболларникига боришни мўлжаллаб қўйган эди. Чунки Иқбол Раънонинг яқин ўртоғи, бундан ташқари, дадасининг машинаси бўлганидан, улар балки бориб хабар олгандирлар, деб ўйлади. Азиза ҳеч қачон уларнинг уйига бормаган бўлса ҳам, қаерда туришларини бир куни Раъно унга кўрсатган эди. Азиза ана шу ният билан ишга жўнади. Бироқ, дарвозадан чиқиши билан кириб келаётган почталёон унга хат тутқазди. Азиза орқасига қайтди, шошиб конвертни очди. Ранги бироз оқаринқиради. Юраги қисилиб, томоғидан алланарса бўғандай бўлди. Билинарбилимас титраган, бўшашган қўллари билан хатни оҳиста гижимлаб, чўнтагига солди-да, секин-секин юриб чиқиб кетди. Бу хат Раънодан эди. Хатда Раъно ойиси олдида катта гуноҳкорлигини айтган, узр сўраган, бироқ бундан кейин уйга қайтмаслигини ёзган эди.

Азиза ишга қандай етиб келганини билмади. Паршонлик билан ечиниб, ичкарига кирди.

Бу туғуруқхона қанча катта бўлмасин бари бир баъзи вақтларда жой етишмас, коридорга ҳам каравотлар қўйишга мажбур бўлишар эди. Азиза хотинлар ётган ана шу коридордан туғиш хонасига ўтар экан, уларнинг меҳрибон, юмшоқ табассумлари қалбини илитар, миннатдорчиликлари ҳордигини чиқарар эди. Ҳозир ҳам улар ёнидан мулойим кулиб, одатдагидай енгил, товушсиз қадам билан бир зумда ўтиб кетди. Бироқ, ана шу бир нафаслик йўлида у шаҳардаги баъзи бир туғуруқхоналарнинг оналарга нисбатан ҳамма вақт ҳам тўғри, яхши муносабатда бўлавермасликларини ўзича хаёлида муҳокама қилди. Агар ҳамма туғуруқхоналар ҳам ўз вазифаларига ҳалол, тўғри ёндошсалар эди, балки бу хотинлар шу ерда — коридорда ётмаган бўлардилар. Нега десангиз, баъзи туғуруқхоналар биринчи марта туғишнинг машаққати кўпроқ бўлгани учун биринчи туғувчиларни мумкин қадар қабул қилмасликка уринадилар.

Жой йўқ, деган баҳона билан шаҳардаги энг катта туғуруқхонанинг адресини айтадилар. Чиндан ҳам бу ерга келувчиларни ҳеч қачон қайтаришмайди. Фақат бошқа туғуруқхоналардаги баъзи жойлар ҳисобига бу ерда хотинлар коридорда ётадилар, холос.

Йўл устидаги хоналарнинг биридан чақалоқларнинг бағ-буғ йиғиси эшитиларди. Худди бу ерга бир тўда қушлар қамаб қўйилгандай эди. Азиза бу ердан жилмайиб ўтди-да, коридорнинг энг юқорисига жойлашган туғиш хонасига бурилди. Кеча навбатчилиги вақтида келган бир аёлнинг ҳали ҳам кўзи ёримаганини билиб қолди. Аёлнинг ранги оқарган, уйқусизлик ҳам оғриқ азобидан мадори қуриган эди. У инқиллаб туғуруқхонага кирди. Докторларга жовдираб, каравотга ёпишди. Тишини-тишига қўйиб ингради. Азиза бесарамжонлик билан навбатчи врачга ўтирилди:

— Ҳали ҳам туғмадимми? Нега?

— Ҳали вақти бор.

— Ёрдам бермадингларми?

— Нима лозим бўлса, ҳаммасини қилдик.

Столда анкеталар тўлдириб ўтирган ўрта ёшлардаги акушер хотин касал аёлга ўтирилди:

— Чикинг бу ердан! — деди у. — Ахир, бизга ҳалақит беряписиз. Туғадиган бўлганингизда кирасиз. У ёқда юра туриг.

Азиза шу пайтда Раънонигина эмас, уйини, болачақасини, ҳатто бутун оламини унутди деса ҳам бўлади. У акушер хотинга, қўполлик қилманг деган маънода қараб қўйиб, шошилиб қўлларини ювди-да, чиқиб кетаётган касал аёлни чақирди.

— Шошманг, синглим.

Акушернинг гапи қўнглига қаттиқ тегди, шекилли, аёл тўхтамади. Бу акушер хотин касаллардан ҳам, врачлардан ҳам қанча танбеҳ эшитмасин, барибир қўполлигини қилаверарди. Азиза чидаб туrolмади.

— Гулсум опа, туғмаган бўлсангиз бошқа гап эди билмайди-да деяр эдим!

Гулсум Азизанинг оғзидан гапини юлиб олиб бобиллаб берди:

— Кечаси билан тинчлик бергани йўқ. Ҳали вақтинг бор десак, яна киради. Ахир, бу анкеталарни тўлғазишим керакми? Ҳали шошманг, менчалик ишланг, кейин кўзингиз ҳам қотиб кетади.

Азиза қўлини артаётиб мулойимгина жавоб берди:

— Кўзи қотса яхши-ку, кўнгил қотмаслиги керак. Тинчлик истаган одам бу ерда ишлаёлмайди.

Гулсум ўрнидан турди. Кўлидаги ручкани столга отиб, Азизага тикилди:

— Нима, жавобимни сиз бермоқчимисиз?

— Ўзингизни босинг, Гулсум опа. Ахир, докторнинг ёнига соғ одам келадими? Касал келади, шундайми? Касалларнинг ҳаммаси ҳам инжиқ бўлади. Қоғоздан одамни фарқ қила билиш керак. Қоғозни кейин тўлатса ҳам бўлаверади. Шундай пайтда икки офиз ширин сўз бемор учун нималигини биласизми?

Азиза яна нималардир демоқчи бўлди-ю, ўзини босди, чиқиб кетди. Чиндан ҳам туғаётган онанинг кўнглида ҳам шодлик, ҳам даҳшат бор. Кўзига бутун олам қаршисидаги шу доктор бўлиб кўринади. Ана шу пайтдаги икки офиз ширин сўзи унинг чинакамига гўзал бир олам эканлигини тасдиқлайди.

Гулсум жаҳл билан уёқдан-буёққа юрар экан, тўнғиллади:

— Кечаси билан ухламай итдек ишла-да, раҳмат ўрнига маломатларга қол...

Азиза ҳалиги аёлни етаклаб кирганида Гулсум анкеталарни йиғиштириб чиқиб кетди.

— Бирам кўнгли тош экан-эй, — деди касал аёл инкиллаб, — кириб ёт, дейди. Шу азобда қандай қилиб ётиб бўлади!

— Столга чиқинг. Ҳозир ёрдам берамиз. Бир зумда кутилиб оласиз. Исмингиз нима?

— Манзура, — деди у дард ичида тўлғаниб.

Шу пайт яна бошқа бир акушерка югуриб кириб аравани шалдир-шулдир филдиратиб олиб чиқиб кетди.

— Нима гап? — деди унинг кетидан Азиза.

— Биттаси қабулхонада туғиб қўйди.

— Дардини пишириб келибди-да! Мен кўрқиб олдин келиб олибман, — деб Азизанинг юмшоқ гапидан кўнгли эриган Манзура унга шикоят қилди.

У офир-офир нафас олар, ўқтин-ўқтин кўзини чирт юмиб, тишини-тишига босиб аранг гапирарди.

— Докторнинг ўзи ҳеч қарамади. Кечаси билан практикант кизларнинг қўлига ташлаб қўйди...

Азиза стетаскопни Манзуранинг қорнига қўйиб, қақалоқнинг юрак уришини тинглади. Шошиб бошини кўтарди-да, акушер хотинга кислород келтиришни буюрди. Шу пайт баланд бўйли, қора қош, соқол-мўйлови то-

за қирилган врач бошчилигида бир тўда практикант йигит-қизлар кириб келишди. Манзура уларни кўрди-ю, оғрикқа ҳам қарамай ўзини столдан ташлаб, бурчакка қапишиб олди.

Азиза унинг кетидан чопди.

— Манзураҳон, синглим, столга чиқинг. Бўлмаса, болани нобуд қилиб қўясиз!

Манзура инграб, енги билан юзини тўсди:

— Йўқ, йўқ, опажон! Эркаклар чиқиб кетсин! Келишмасин! Келишмасин деяпман, келишмасин! — деб йиғлаб юборди у.

Азизанинг ялинишига, Манзуранинг кўнмаслигига практикант йигитлар бепарво қараб, безрайиб туришарди. Охири бўлмади, Азиза уларга ўтирилди-да:

— Қани, чиқиб туринглар! — деди буйруқ оҳангида.

Ҳеч ким қимирламади. Уларни эргаштириб кирган врач, қўлларини ёзиб, елкасини қисди.

— Бу нима деган гап? Буларнинг кўнглига қараб ишлаб бўлмайди. Дунёнинг жами туғурқхоналарида шундай.

Азиза қимирламай турган йигитлар қаршисига шундай бир кайфиятда юриб бордики, улар беихтиёр орқага тисарилишиб, коридорга чиқиб қолишди. Довдираб қолган врач ҳам уларнинг орқасидан эргашди. Азиза эшикни қаттиқ ёпиб, Манзурани столга олди. Акушер хотин унга кислород тутди. Бола аллақачон туғилиши керак, лекин вақтида ёрдам берилмагани туфайли унинг юрак уриши ҳозир сустлашиб қолган эди.

Манзура қаттиқ чинқириб юборди. Кетма-кет чақалоқнинг йўғон, лекин бўғиқ инга-ингаси эшитилди. Бутун оғриқ Манзуранинг баданидан бирданига ғойиб бўлди. Гўё уни Азиза суғуриб олгандай эди. У бошини хиёл кўтариб, қуруқшаган лабларини ялади.

— Ўғилми, қизми, опажон? Кўрсатинг, — деб шивирлади.

— Ўғил кўрдингиз, ўғил! — деб хурсандчилик билан жавоб берди Азиза.

— Совуқотиб қолмасин, дурустроқ ўраб олайлик, ундан кейин кўрасиз, — деди акушер хотин. Кейин у чақалоқ билан гаплашди: — Шошманг, ойижон, ҳозир кўришамиз, дегин. Худди ўзингизга ўхшайман, дегин.

Акушер аёл чақалоқни Манзураҳоннинг ёнига олиб келди. У бошини кўтариб, ўғлига бир нафас тикилиб турди-да, жилмайиб қўйди.

Азиза иккинчи столга чиққан хотин ёнига югурди...

Кечки пайт, ишдан кейин Азизани бош врач чақиртирди. У Азизани одатдагидек кулиб эмас, тажанглик билан қарши олди. Ўрта бўй, семиз, лунжи бироз осилган бу одамнинг кўзларида қандайдир бир меҳрибонлик, самимият ифодаси бор эди. У Азизани ўтиришга таклиф қилар экан, норози оҳангда:

— Бу, доктор, практикантларни ҳайдаб чиқарибсиз. Қандок бўлди-а? — деди.

Азиза бироз жим қолди. Бу одамга кўнглидагини қандок тушунтирсин, нима деб айтсин?! Бу киши эркак. Хотин кишининг қалбини бу одамга тушунтириш учун иккита тўсиқдан ўтиб, кўнглига йўл топиш керак. Бунинг устига, ҳозир кайфияти ёмон кўринади. Азиза бир зум тараддудланиб турди-да, кейин қисқагина қилиб:

— Нима қилса ҳам хотин киши-да, ахир, — деди.

— Эркаклар тукқани келмайди-ку бу ерга?! — Афтидан, бировдан қаттиқроқ гап эшитган бўлса керак, бирданга қизишиб кетди бош врач. — Нима ҳаққингиз бор, практикантларни ҳайдаб чиқаришга!

Азиза ўрнидан турди. Бошлиқнинг жаҳлини баттар авжига чиқармаслик учун босиқ жавоб берди.

— Врач сифатида, албатта, ҳаққим йўқ. Лекин хотин киши сифатида ҳаққим бўлса керак, деб ўйлайман.

— Сиз врачсиз. Биз бу ерга хотинлардан соқчи қўйиб қўйганимиз йўқ!

Азиза яна ўзини босди. Столга қўйилган вазадаги хризантема гулининг сўлиб, сарғайиб дастурхонга тўкилиб қолган баргини қўлига олиб, хаёл билан уни эзғилади.

— Касалнинг аҳволи жуда оғир эди. Унга тез ёрдам берилмаса, бола нобуд бўларди.

— Ахир, биз практикантларни, именно, шундай оғир ҳоллар билан таништиришимиз керакми? Ёки улар врач бўлганда фақат осон туғадиганлар келадими-а?

— Сал овозингизни пасайтиринг, Мақсуд Олимович, — деди Азиза. Кейин хиёл титраган қўллари билан япроқни кулдонга ташлаб ўрнидан турди. — Аёлларни хотинлик ҳаёсидан маҳрум қилиб бўлмаслигини тушуниш керак.

— Ахир, врач учун касал хотинми, эркакми, бунинг фарқи йўқ-ку!

— Касал учун фарқи бор. Азоб чекиб ётган яланғоч хотин кишининг бошига эркакларни олиб келиб, уни на-

мойиш қилиш, назаримда, хотин киши устидан кулишга ўхшайди. Тўғри, эркаклардан кўп яхши, ҳурматли гинекологлар бор. Лекин, мана бу ёш йигитларнинг ҳаммаси ҳам шу касбни севганидан эмас, кўплари ёшлик қизиқиши билан кириб қолганлар, менимча.

Бош врач ўрнидан турди. У ёқдан-бу ёққа юрар экан, Азизанинг ёнига келиб тўхтади. Чап кўли билан ўнг кўлининг бош бармоғини букиб, зарда билан деди:

— Биринчидан, сиз айтган ҳурматли гинекологлар ҳам бир вақтлар ёш йигит бўлганлар. Иккинчидан, бу масалани сизнинг хоҳишингиз ҳал қилмаслигини биласиз, доктор!

Азизага унинг овозидаги кўполлик, қолаверса, менсимаслик жуда қаттиқ ботиб кетди. У бош врачга юзландида, унга тикилиб, жаҳл билан гапирди:

— Буни, албатта, менинг хоҳишим ҳал қилмайди. Буни эркакларнинг ўзлари, ўз виждонлари, диёнатлари ҳал қилади.

Бош врач кутилмаганда қаттиқ бақириб юборди:

— Бу нима деган гап? Эркак гинекологларга қарши исёнми бу?! — Кейин ўзининг қаттиқ гапирганини сезиб қолди, шекилли, дераза ёнига бориб Азизага орқасини қилиб тураркан, бармоқлари билан мош-гуруч сочини тарай бошлади. У бу тўғрида эрталабдан бери гап эшитади, вазирликдан телефон ҳам қилишди. Бироқ, Азиза тавба қилиш ўрнига, шу бугунги хатти-ҳаракатини яна қайтаришга тайёр эди.

Азиза секин ўзига-ўзи гапиргандай жавоб берди.

— Ким билади, балки исёндин. Бу агар жисмоний куч талаб қиладиган иш бўлсайди эркакларсиз уддалаб бўлмайди, деяр эдик. Хотин-қизларнинг ўзлари бемалол эплашлари мумкин, менга қолса.

— Сизга қолса... Бўлмайдиган гапни гапириб, бутун бир туғуруқхона шаънига доғ туширманг-да!

— Менга қаранг, доктор, нечта болангиз бор?

— Нима қилди? — деди бош врач хайрон бўлиб.

— Сўраяпман-да!

— Бешта.

— Қани, айтинг-чи, — деб жиддий давом этди Азиза, — шу бешта боланинг қайси бирини хотинингиз сизнинг кўлингизда туққан?

Азиза жуда қаттиқ жойидан ушлади. Бош врач буни билса ҳам, ўзини тинч кўрсатишга уринди. Лекин тезда жавоб беролмади.

— Кўрдингизми, — деди Азиза, — ўз хотинингиз кўлингизда туғишга кўнмайди, сиз бўлса бошқа хотинни эркаклар куршовида туғишга мажбур қилмоқчисиз! Сизнинг хотинингиз туғаётганда бегона эркак, яъни гинеколог келиб томоша қилиб турса майлими?

Худди шу иш ҳозир бўлаётгандек бош врачнинг кўзлари олайиб кетди. У Азиза томонга кескин ўтирилди.

— Гап менинг хотиним устида кетаётгани йўқ!

Азиза бирдан жим бўлиб қолди. Стул устидаги сумкасини олиб эшикка йўналди. Чиқиб кетиш олдидан ўтирилди-да, босиқ товуш билан секин гапирди:

— Пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса бировга, дейдилар. Мен хотин кишиман. Хотин киши қалбини сиз фақат тушунасиз, лекин ҳис қилмайсиз. Мен ҳам тушунаман, ҳам ҳис қиламан. Шунинг учун уни ҳимоя қиляпман. Бундан кейин ҳам ҳимоя қиламан.

Азиза эшикни ёпиб чиқиб кетди. У туғруқхонанинг куз совуғидан гуллари сарғайиб, сўлиган хиёбонидан оҳиста борар экан, кўз олдига Манзуранинг столдан ўзини ташлаб қочиб кетгани, практикант йигитларнинг безрайиб қараб тургани келди. Бундай воқеалар авваллари ҳам бўлар эди. Бирок, беморнинг норозилиги, жанжалига, йиғисига кулоқ солишмас, баъзи ҳолларда эса қаттиқ азобда ётган бемор аёл дунёга келганига пушаймонлар бўлиб, кўзини чирт юмганича лабораторияга олиб келинган бақадек хиссиз, шармандаликни бўйнига олиб ўликдек ётарди. Азиза бундай кезларда жуда эзилиб ишларди. Гўё столда бемор эмас, ўзи ётгандай практикант йигитларнинг юзларига қарай олмас, бироқ тишини-тишига қўяр, индамас эди. Нимагадир бу гал чидаб туролмади. Балки, қалбида кечган ўша ҳислар, бош врач айтгандек, исёнга бошладимиз?! Азиза чуқур бир хўрсиниб қўйиб, хаёл чангалидан ўзини кутқармоқчидай, бошини бир силкиди-да, тез-тез юриб кетди.

IV

Колхознинг пахта планини икки йилдан бери бажара олмаётганини Эгамов эшитган эди. Вилоят газетасида қайта-қайта танқид қилинаётган шу хўжалиkning раиси билан гаплашмоқчи, қоқоқликнинг сабабларини суриш-тирмоқчи, билмоқчи бўлди. Эгамов бунга қадар газетанинг вилоят мухбири билан районма-район, колхозма-колхоз роса кезди. Газетага керакли материалларнинг

хаммасини уюштирди, баъзиларини редакцияга юборди, улардан айримлари босилди ҳам. Вилоятнинг пахта планини бажарганлиги муносабати билан газета бу тантананага саҳифа бағишлади. Бу саҳифани ҳам Эгамов билан вилоят мухбири уюштирди. Вазият кўпроқ тантанали тусда бўлгани учунми, плани бажаролмай қолган колхозларга Эгамов боролмаган эди.

Эгамов раисни правлениедан тополмади. Сўраб-суриштира, Тошкентдан меҳмон келган эди, уйда бўлса керак, деб жавоб беришди. Кетма-кет папирос чекиб, чўт қоқаетган бухгалтер ишидан бошини кўтариб Эгамовнинг кимлигини, қаерданлигини суриштирди.

— Редакцияданман.

— Шунақами? Хўв, Жўравой ака! Буёққа қаранг!

Идорага оқсоқ, ёши элликларга борган истаралик бир киши ҳассага таяниб кирди.

— Бу меҳмонни раисниқига олиб боринг, раис ҳозир уйда.

— Хўп бўлади.

Эгамов Жўравой аканинг қийналиб юришидан хижолат бўлиб деди:

— Сизни қийнаб қўйдим, кечирасиз-да.

— Йўк, йўк, хижолат бўлманг, раиснинг уйи яқин.

Эгамов нимагадир дастлаб раис билан гаплашмоқчи бўлди. Ундан кейин дала айланиб, колхозчилар билан суҳбатлашмоқчи, колхознинг икки йилдан бери бир жойда депсинишга мажбур қилаётган сабабларни мухбир кўзи билан бир кидирмоқчи эди. Улар анҳор бўйлаб боришарди. Ҳаво жуда тиник. Офтоб чарақлаб турибди. Худди баҳор кунларига ўхшайди. Жўравой ака ҳассасига таяниб сукут сақлаб, жим борарди.

— Плани бажардингларми? — сўради Эгамов ҳеч нарса билмагандай.

— Йўк, тақсир.

— Нега, ҳосил яхши бўлмадимиз?

Жўравой ака бироз тараддуддан кейин, Эгамовнинг бошдан-оёғига яна бир разм солиб чиқди-да, юрагида йиғилиб ётган гапларни нима учундир бу одамга айтиб бергиси келди.

— Билсангиз керак, тақсир, раисимиз аёл киши. Аёл бўлса ҳамки, баъзи эркаклардан афзал деса бўлади. Жуда чакқон, шаддод хотин. Бунинг устига, ўзи ҳам... ҳалигидай... келишимлик, чиройлик. Ёшлигида жуда танноз бўлган. Раисликка кўтарилган йили роса яхши ишлади.

Кейин райондаги катталар чунонам кўтар-кўтар килиб юбордиларки, ой туғса ҳам шунга, кун туғса ҳам шунга бўлди. Хали уёққа чақиришади, хали буёққа чақиришади. Ясантириб Тошкентга, мажлисларга олиб кетишади. Аввал, ўша кўзга тушмаган вақтларида доим колхозда, колхозчилар орасида бўлганиданми, хўжаликнинг паст-баландини, яхши ишлайдиганлар билан, вазифасига лоқайдларни беш қўлдай биларди. Кейинчалик бу ишларга қўли тегмай қолди. Уни менсимаган баъзи эркаклар бундан фойдаланиб, гап-сўз қилишди. Хусн ҳам баъзан бошга бало бўлади, тақсир. Бу гаплар эрининг кулоғига ҳам чалиниб қолган бўлса керак, энди бўйингиз биздан юқориларга етадиган бўлиб қолди, дебди-да уйдан чиқиб кетибди. Энди тақсир, кечаси демай чақиришса, кундузи демай чақиришса, арзимаган нарсага районга югуртираверишса ҳар қандай эркакнинг ҳам кўнглига гумон келади-да, тақсир. Лекин, ўзи жуда ифбатли хотин эди. Эрини яхши кўрарди, ўзи яхши кўриб теккан эди. Шу назаримда, тақсир, эри учун кўп куйса керак. Аввалгидай эмас, хаёли паришон бўлиб қолган. Поклигига ҳам, нопоклигига ҳам гувоҳи йўк, шўрлик қийналса керак. Тўғриман деса, ишонмаса, нотўғриман деса, бу йўлга кирмаган бўлса, чиндан ҳам, тақсир, дарди харина дегани шу-да! Мана, икки йил бўлиб қолди, эри хотин олмайди, бу эрга тегмайди. Буларнинг ўрталарига тушадиган одам ҳам топилмайди. Иши сал орқага кета бошловдики, сенга нима бўлди, юрагингда нима дардинг бор, деб сўраш ўрнига ҳадеб савалашади. Ахир, тақсир, хотин билан сал хафалашиб уйдан чиқилса, ўша кунни қўл ишга бормади. Тўғрими? Ҳа, баракалла. Бу бечоранинг рўзвори бузилиб ётибди-ю... Яна ҳам асаби маҳкам экан, ишляпти-да! План тўлдими? Қачон тўлади, қанча бўлди, дейишдан аввал, раис, аҳволинг қалай, уй-жойинг, бола-чақанг тинчми, деб сўраш, менга қолса, тақсир ўша катталардан лозим.

Жўравой ака жим бўлиб қолди. Эгамов унинг гапларидан таъсирланиб, бир зум хаёл суриб қолди.

Чиндан ҳам бундай қараганда одамнинг назарига илинмайдиган бир киши — Жўравой ака раҳбар одамларнинг ҳам ақли етмаган, эсига келмаган гапларни топиб гапиряпти. Жуда тўғри гапиряпти. Кўпинча келадиган мухбирлар колхозга сиртдан туриб қараганлари етмагандек, юқоридан туриб таҳлил қилувчи раҳбарчалар билан суҳбатлашиб кетаверадилар. Колхоз аҳволини, колхозчи

дардини шу ерда яшайдиган одамлар билишади. Уларга сиртдан баҳо бериб бўладими? Мана, Жўравой аканинг юрагида шунча гап йиғилиб ётибди. Лекин қайси мухбир у билан гапиришди экан... Эгамов Жўравой акага ўхшаган одамларни кўп учратган. Амали кичкина, лекин кўнгли ҳам пок, ҳам жонсарак, фикри тиниқ бундай одамларни Эгамов, қани энди оёқ-қўли бутун бўлса, ундан инсофли, яхши раҳбар чиқарди, деб ўйларди.

Жўравой ака таёғини дўқиллатиб, ўнг оёғига озор бермаслик учун эҳтиётлик билан қадам ташлаб борар экан, ўзига-ўзи гапиргандай деди:

— Осмон жуда кўнглини очиб юборди. Офтобнинг иссиғини қаранг-а! Кузга сира ўхшамайди.

— Ха, куз яхши келди, — деди Эгамов, кейин: — Оёққа нима бўлган? — деб сўраб қолди.

Жўравой ака кулди.

— Ер қимирлашидан жуда қўрқардим. Дунёда ҳеч нарсадан бунчалик қўрқмасам керак. Бир звеновиймиз ифторликка айтган эди. Хотин-халажга пастга, биз эркакларга болахонага жой қилишган экан. Ифтор авжи қизиган вақтида бирдан ер қимирлаб қолса бўладими! Қаттиқ қимирлади. Одамлар эшикка тиқилиб қолишибди, денг. Ҳеч ким чиқолмайди. Тўполон бўлиб кетди. Жон ширинлигини қаранг, деразадан ўзимни отибман! Ана ўшанда оёқни майиб қилиб олганман-да!.. Аввал бригадир эдим. Энди қоравулман. — Жўравой ака бир лаҳза жим бўлиб қолди.

Эгамов суҳбатни улаш учун гап кидирарди.

Жўравой аканинг ўзи гап бошлади:

— Бу, таксир, бир вақтлар женотдел деган гаплар бўларди.

— Ҳозир ҳам бор, — деди Эгамов шошилиб, — фақат энди хотин-қизлар кенгаши деб айтилади.

— У вақтларда женотделга хотинлар бир пушти паноҳидек суянишса, эркаклар ундан қўрқишарди. Энди шу, назаримда, йўқ бўлиб кетди-ёв! Райкомда ишлайдиган битта хотин бор. Баъзан келиб қолади. Аввал, женотдел шу бўлса керак, деб ўйлаб юрардим. Йўқ, қарасам, у ҳам нукул пахта планини суриштиради. Хотинларнинг аҳволи билан иши бўлмайди.

Эгамовнинг ёдига Азизанинг бир вақтлар қишлоққа чиқиб қайтгандан кейинги гапи келди. У куйиб-пишиб қишлоқдаги аёллар ўртасида хотин-қизлар гигиенасининг ёмонлиги, райкомнинг хотин-қизлар билан ишлаш

бўлими умуман бу масалага қизикмаётгани тўғрисида гапирганди.

Эгамов бу иш ҳали ҳам эътибордан четда эканини билди. Эгамов бундай ўйлаб қараса, чиндан ҳам шу бўлимнинг фаолияти билан бўладиган ишларнинг кўпи шундоққина турибди. Катта даромад оладиган аксар хотин-қизларнинг уйида кўпинча ўттизта чойнак, олтмишта пиёла учратасиз. Бўйни тўла ҳар хил мунчоқ, камзули тўла садаф тугмани кўрасиз. Тўғри, хотин-қизларга ишни, пул топишни ўргатдик. Лекин яшашни, уй тутишни, кийинишни яхши ўргата олганимиз йўқ. Жамиятда ўз ўрни, обрўси бўлган хотин-қизларнинг ҳали кўп оилаларда ўринлари йўқ. Биз жамиятдаги ўрнига қараб, хурсанд бўламиз-у, оиласига бош суқиб қарамаймиз. Буни майда иш, бачканалик деб ўйлаймиз.

Тўғри, кўп иш қилдик. Лекин ҳали қиладиган ишлар шу қадар кўпки, авваллари женотдел кўриниб турган камчиликларга қарши курашган бўлсалар, эндигилари бугунги кунда сиртдан кўринмайдиган, кимларнингдир турмуши, қалби, онгида қора доғ бўлиб сақланиб, яшириниб ётган бу иллатларни титкилаб топишлари, уларни қуритишлари зарур. Ҳали эрининг кўзига жовдираб, нонга пул ташлаб кетинг, дейдиган, ўлгудек калтак еб, кўқарган кўзини эшикка уриб олдим, деб баҳона қиладиган, ё бўлмаса, кўчага ялтираб чиқиб, уйида кир-яғир кўрпага бурканиб ухлайдиган, бировларнинг ширин турмушини бузаётган, эрининг меҳнат билан топган пулини бемаъни нарсаларга сарфлаб юрган, ишламасдан бировларни гийбат-бўхтон қилиш билан умрини ўтказаётган хотин-қизлар ҳам бор. Буларнинг ҳаммаси ҳали кўп хотин-қизлар билан ҳаёт ўртасида тўғри муносабат ўрната олмаганимизни, уларни ҳали ўзини ўзига танита олмаганимизни кўрсатади.

Эгамов хаёлдан бонн кўтариб, Жўравой акага меҳр билан секин қараб қўйди. Жўравой ака бўлса бундан бе-хабар, меҳмоннинг хаёлини бузгиси келмай, унинг ёнида оҳиста борарди.

Улар ўнг томондаги кўчага қайрилишганда сал нарироқдаги ҳовли эшиги олдида турган «Победа» юкхонасига шофёр йигит икки яшиқда ниманидир жойлаётганини кўришди. Эшиқдан ўрта бўй, озғин, буғдой ранг бир йигит чиқиб, орқасидан келаётган аёл билан қўл беришиб, қуюқ хайрлашди-да, машинага ўтириб жўнаб кетди. Аёл орқасига қайтганида Жўравой акага кўзи тушиб тўхтади.

— Мехмон бошлаб келяпман, раис.

— Жуда яхши бўлибди-да, — деди раис Эгамовга қўл чўзар экан. — Қани, уйга кирайлик. Чой тайёр.

Жўравой ака қайтмоқчи бўлган эди, раис уни тўхтатди.

— Йўк, йўк, бир пиёлагина чой ичиб кетасиз.

Жўравой ака таърифлаганидек, бу аёл чиндан ҳам анча гўзал эди. Ўрта бўй, кулча юз, кўзида кишини ўзига қайта-қайта қарашга мажбур қиладиган аллақандай бир ўт бор эди. Пиликдек қошларининг бир учига туташган думалок қора холи унга яна бир хусн бағишлаб турарди.

Улар ичкарига киришди. Уйга кираверишдаги айвонга чорпоя қўйилган. Ўн етти-ўн саккизларга кирган, келишгангина бир қиз дастурхон йиғиштиряпти.

— Кўятур, кизим, мехмонлар келиб қолишди, — деди аёл унга.

Қиз мехмонларга одоб билан салом бериб, чўғи ўчган самоварни ҳовли этагига олиб кетди. Ҳовли катта, сердрахт, лекин эркак кишининг йўқлиги билиниб турарди. Бир томондаги баланд кўтарилган токнинг сўриси синиб кетибди. Синган сўри ёғочлари ерга тиралиб ётибди. Гулзор ўртасидаги катта толгул бир ёнга маъюс энгашиб, мени уйга олиб кирмасанг, ҳолим хароб, деяётгандай эди.

Раис мехмоннинг қаерданлигини суриштирди.

— Шунақами? — деди кейин у. — Ҳали машинада жўнаб кетган йигит ҳам мухбир экан. Тошкентдан келибди.

Эгамовнинг юраги шиф этиб кетди. Чунки бу йигитни Эгамов биринчи марта кўриши, бунинг устига, машина орқасига яшиқда алланарса ортиб кетгани, унинг кўнглига шубҳа солиб қўйди.

— Қаердан экан у одам?

— Газетаданман, деб айтди.

Эгамов қошини бироз чимириб, бутун редакциядаги ходимларни бир-бир эслашга уринди. Йўк, бу одамни кўрмаган.

— Кечирасиз, бирон нарса бериб ҳам юбордингиз, шекилли, ундан?

— Ха, йўк, — кулди раис, — ўғлига именина қилмоқчи экан, озроқ анор сўраб қолди. — Кейин шошиб-пишиб қўшиб қўйди: — Колхоздан меҳнат кунимга анча-мунча теккан анор бор эди, бериб юбордим. — Раис бу билан колхозчилар ҳақидан бермадим, демоқчи бўлди.

— Планни икки йилдан бери тўлдирилмайсизларми? — деб сўраб қолди Эгамов.

— Биласизми, ҳар куни шу саволни энг камида ўн марта эшитаман. Ким билади, ишляяпман, қўлимдан келганича ишляяпман. Колхозчилар ҳам ишляяпти. Ҳайронман. — Афтидан, раиснинг бундан бошқа гап айтгиси йўқ эди.

Эгамов шу куни кечгача далада бўлди. Колхозчилар билан гаплашди. Баланд бўйли, оқ-сарикдан келган ҳосилот йигит бу мухбирдан мутлақо кутмаган саволни эшитди.

— Бу раисангизнинг оилавий аҳволи қанақа? Яхшими?

Илғор ва қоқоқ бригадаларнинг рўйхатини дилида жамлаб турган ҳосилот чеккасини қашлаб, бир нафас жим қолди.

— Эри билан нари-бери бўлиб юришибди.

— Қанчадан бери?

— Анча бўлиб қолди. Икки йилча бўлди, чамамда.

— Яраштиришга ҳеч уриниб кўрдингларми?

Ҳосилот бироз қизариб олди.

— Опа янги раис бўлган пайтларда бир гапириб кўрган эдик, бўлмади. Ёш келин-куёв бўлишсайди уриб-сўкиб яраштириб қўйсақ, иккаласи ҳам кап-катта одам. Бўйига етган қизлари бор. Колхозда унча-мунча одам уларга ботиниб бир гап айтолмайди.

— Ботиниб гап айтадиган одамни топиш мумкинмиди?

Ҳосилот чайналиб қолди.

— Албатта-ку-я... Иш билан овора бўлиб кетибмиз-да.

— Менимча, энг асосий ишлардан бири шу бўлса керак. Раис ҳаммани ўйлайди. Ҳар кимнинг дарди-ҳасратини эшитади, колхозчининг уйда бирон яхшилик бўлсаям, ёмонлик бўлсаям, аввал раисга чопади. Бироқ, раиснинг бошига мушкул тушса-чи? Раиснинг қўлидан ҳамма иш келади, буни ҳам ўзи тўғрилаб юборади, деб қараб туриш керакми? Раис ҳам одам, ахир! Лекин, у тўғри келган аъзосининг олдига бориб кўзёши қилолмайди... Яхши иш қилмабсизлар. Ишларингга ҳалақит бераётган сабабларнинг энг асосийси шу бўлса керак, менимча.

Ҳосилот гап қайтара олмади. Хижолатликдан ерга қараб, ҳар замон-ҳар замонда «тўғри-тўғри» деб Эгамовнинг гапини тасдиқлаб турди, холос.

Шу куни кечқурун аввалги мухбирни ташлаб келган шофёрдан Эгамов унинг қайси меҳмонхонага тушганини қайта-қайта сўраб олиб, колхоздан жўнаб кетди. Орадан бирон ҳафта ўтар-ўтмас раис ўзи ҳақида, колхозни ҳақида Эгамов имзоси билан ёзилган мақолани ўқиди. Газета ушлаган қўллари титраб, стулга ўтириб қолди. Унинг олдида ҳозир бирон яқин одами бўлганда эди, йиғлашга ҳам тайёр эди. Чунки шу икки йил мобайнида унинг юрагини тушунган, унинг кўнглида ётган гапларни айтган ўша Эгамов бўлди. Тавба, қаердан билиб олди экан? Бу ҳақда сўрамаган эди-ку!

Уч-тўрт кун ўтгандан кейин эса анор олиб кетган мухбир ҳақида яна Эгамовнинг имзоси билан фельетон ўқиди. Фельетон колхозга Эгамовдан аввал келиб кетган йигитнинг ҳеч қанақа мухбир эмаслиги, редакция номи ни сотиб, баъзи бир анқов колхоз раисларидан нарса ундириб юрганлиги ёзилган эди. Раис буни ўқигач, ҳайронликдан яна бир марта ёқасини ушлади.

Эгамов ўша куни Тошкентга жўнаб кетолмади. Шофёрнинг айтишига қараганда, колхоздан анор олиб кетган мухбир ҳам у турган меҳмонхонада бўлиши керак эди. Эгамовнинг командировка муддати тутаган бўлса-да, нимагадир ўша мухбир ҳақидаги шубҳаси унинг бўйнига тошдек осилиб олди. Эгамов уни топиб, кимлигини билмагунча кетмасликка қасд қилиб қўйди. Редакцияларнинг биронтасида Эгамов бунақа одамни кўрган эмас. Бундан ташқари, чинакам газета ходими бўлса, колхоздан нарса сўрайдимиз? Редакция ахир, бу энг муқаддас жой-ку! Газета сўзларига одамлар ўзларига ишонгандан зиёдроқ ишонишади. Мухбир деган сўзни эшитганда, ҳар қандай одам ўзини ва кўнглидаги гапларини ростлайди.

Эгамов меҳмонхонадаги навбатчидан, Тошкентдан яна кимлар келган, деб суриштирганда, икки одамнинг фамилиясини айтди. Улардан бири инженер экан. Иккинчиси ҳақида:

— Аниқ билмайман. Паспортида ишлаётган жойининг белгиси йўқ. Ўзи, газетаданман, деб айтди, шекилли. Ҳа, тўғри, шундай деди. У киши келган куни мен навбатчи эдим. Ўзим қабул қилиб олганман. Айтгандай, гувоҳномасини ҳам кўрсатувди, — деди.

Эгамов меҳмоннинг ҳали жўнаб кетмаганини билгач, унинг номери яқинида кечгача айланиб юрди. Бирок, мухбир йигит келмади. Эртасига Эгамов яна шу

атрофда ўралашди. Куни билан ундан дарак бўлмади. Чарчаган, асаблари бузилган Эгамов овқатланиш учун энди буфетга кириб кетаётганида, колхозда учратгани ўша мухбир йигит лип этиб ёнидан ўтиб кетди. Эгамов орқасига қайрилди. Йигит чаққонлик билан зинадан кўтарилди-да, ўз хонаси томонга кетди. Эгамов уёқ-буёққа юрди, қандай қилиб у билан танишиш керак? Нима қилиб унинг кимлигини билиш мумкин? Мухбирлик гувоҳномасини қандай кўрса бўлади? Эгамов ана шундай хаёл билан банд экан, мухбир йигит яна зинада пайдо бўлди. У пальтосини ечиб чиққан, бўйнига, костюмининг устидан яшил шарф ташлаган, ялангбош эди. У Эгамовга қарамади ҳам, енгил, чаққон қадамлар билан бир зумда буфетга кириб кетди. Эгамов эшик ёнида туриб уни кузатди. Мухбир йигит семиз, мўйловдор, қорачадан келган киши ўтирган столга борди, официанткани чақириб, гоҳ ҳамроҳига, гоҳ официанткага қараб, алланарсаларни буюрди-да, ўзи халиги киши билан қуюқ суҳбатга тушиб кетди. Улар ўтирган столда бошқа ҳеч ким йўқлигидан фойдаланиб, Эгамов тўппа-тўғри ўша ерга борди. Стулнинг бўшлигини билгач, оҳиста ўтирди. Мухбир йигит унинг ўтиришига норози бир қиёфада розилик берди-ю, суҳбатни аввалгидай давом эттира олмади. Энди улар ўртасида узук-юлуқ савол-жавоблар бошланди. Унинг бу аҳволдан бутунлай беҳабар бўлган ҳамроҳи бирданига гапириб қолди:

— Газетчилик жуда қийин иш, ука. Қилмасак ҳам ақлимиз етади. Хўп зийрак йигит экансизки, ёш туриб бош бўлибсиз.

Мухбир йигит бесарамжонлик билан унинг гапини бўлишга ҳаракат қилди:

— Ҳалиги бригадирингиз жуда тажрибакор экан-а?

— Тажрибакор бўлганда қандоқ, — деди ҳамроҳи тиззасига уриб, — яхши ёзиб олдингизми, ишқилиб? Суратлари билан чиқаринг, камбағал бир хурсанд бўлсин! Аммо айтиб қўяй, бу ёқларга йўлингиз тушиб қолса, биз томонга бормаё кетиб қолсангиз, нақд орқангиздан Тошкентгача қувлаб борамиз-а!

— Сиз Тошкентданмисиз? — Пайтдан фойдаланиб Эгамов суҳбатга аралашингга ҳаракат қилди.

Мухбир йигит сездирмасдан Эгамовга бошдан-оёқ разм солиб чиқди-да, бош кимирлатиб қўйди.

— Ҳамшаҳар эканмиз. Мен ҳам Тошкентданман.

Қани, танишиб қўяйлик бўлмаса, касбим инженер, фамилиям Қорахонов!

Мухбир йигит сал енгил тортгандек бўлди. Инженер бўлса, редакция ходимларини қаёқдан таниб ўтирибди, деб ўйлади.

Улар овқатланиб ўтириб, Тошкентнинг йилдан-йилга обод, гўзал бўлаётгани ҳақида гапиришди, унча-мунча ичилган коньяк суҳбатга жон киргизди. Ўртадаги бегоналикни кўтаргандай бўлди. Мухбир йигит очилиб кетиб, булбулдай сайрай бошлади.

— Газетачиларнинг меҳнати жуда мушкул иш. Сиртдан қараганда, енгил кўринади. Газетачи ҳар бир мақолани катта жавобгарликни бўйнига олиб ёзади. Ҳар бир сўз, ҳар бир жумла учун боши билан жавоб беради.

Ҳамроҳи бўлса унинг ҳар бир сўзини бош қимирлатиб тасдиқлар, меҳр билан унга тикилиб ўтирарди. Аллавақт бўлиб қолди. Анчагина кайф қилиб қолган ҳамроҳи кетишга руҳсат сўради. Эгамов билан мухбир йигит уни кўчада кутиб турган машинага ўтқазиб юборишди.

Маст бўлиб қолган мухбир йигит қайтишда Эгамовнинг бўйнидан кучоқлаб, юзидан чўпиллатиб ўпди.

— Буни қ-қаранг, ҳ-ҳамшаҳар эканмиз-ку!

Эгамов уни хонасига олиб кириб ётқизди. Бу хона меҳмонхонанинг энг яхши жиҳозланган хонаси эди. Каравотнинг бир четида йиртилиб кетган газетага ўралган қизил духоба турибди. Афтидан, мухбир йигит уни ҳали чамадонга солишга улгурмаган эди. Эгамов унга аччиқ чой ичирди. У бўлса телба-тескари гапириб, яна мақтана бошлади. Эгамов гап орасида ундан сўради:

— Халиги киши ким? Колхозданми?

— Раис, р-раис. М-мухбирларни ўлгудай яхши кўраркан. Аввалроқ танишганимизда сизни ҳам олиб кетардим. Антика зиёфатлар б-бўлди-да!

Эгамов газета ходимларининг муқаддас номини булғаб юрган бу одамни иложи бўлса ҳозир бўғиб ташлагиси келар, лекин тишини-тишига қўйиб, ўзини босиб турарди. Ҳалол, чинакам меҳнат қилаётган одам ҳеч қачон кўкрагига уриб, мен ундокман, мен мундокман, деб чиранмайди.

Эгамов ҳали-ҳали эслайди: бир йили Азиза билан курортга боришган эди. Уч-тўрт кун хўп айланишиб томоша қилишди. Кейин зеркиб қолишди. Ҳар куни бир хил ҳаёт: овқат, уйку, сайр, овқат, уйку, сайр... Ҳар бир кун худди йилдек узун туюлади. Охири бўлмади, ўн ик-

ки кунини ташлаб, Тошкентга қайтишди. Ана шунда Ази-за кулиб шундай деган эди: «Кишини меҳнат йиғиштириб турар экан. Қаранг, ҳеч қаерга сигмадик-қолдик. Уйда, ишда кеч кирганини билмай қолардим. Ҳамма вақт ишим шошилинч, тиқилинч. Баъзан жуда чарчаган кезларимда дам олгим, ухлагим келарди. Ишдан кейинги уйку қанақа ширин бўлади-а! Курортда-чи? Иш йўқ, киши чарчамайди. Шунинг учун ҳам кечаси уйку уйкудек бўлмайди. Ҳаётнинг бутун кизиғи, роҳати меҳнатда экан, яшасин меҳнат, тўғрими, Қодир ака!»

Эгамов Азизанинг ана шу сўзларини эслар экан, ширакайф кўзларини сузиб, алланарсаларни валдираётган бу йигитдан нафратланди. Йигит уриниб-суриниб костюмини ечди-да, стулга ирғитди. Чўнтаги пастга бўлиб илиниб қолган костюмидан қора жилдга солинган паспорти билан яна аллақандай қоғозлар полга тушди. Эгамов уларни олиб столга қўяётганида, редакциялардан бирининг йигит номига штатсиз мухбир сифатида берган гувоҳномасини кўриб қолди. Обидов Маҳкам... Эгамов Обидовга ўтирилди. Бироқ, у аллақачон ухлаган, билинар-билимас хуррак тортиб, қўлларини икки томонга ёзганча жимгина ётарди.

Эгамов гувоҳномани олди-да, эшикни маҳкам ёпиб чиқиб кетди. Эрталаб кирганида Обидов эндигина уйкудан турган, бўшашиб каравотида ўтирарди. У Эгамовни кўриб севиниб кетди.

— Жуда яхши кирдингиз-да! Пахмел, яъни газак қилмасак бўлмайдиганга ўхшайди.

Эгамов ўтирмади.

— Маҳкамбой, гувоҳномангизни кидириб юрманг. Мен олдим. Тошкентга борганингизда редакциянгиздан оласиз.

Обидов гангиб қолди. Чиқиб кетаётган Эгамовни тўхташига уринди.

— Бу нима қилганингиз, ўртоқ Қорахонов? Нима ҳақкингиз бор? Судга бераман!

— Мен Қорахонов эмасман. Мен редакция ходимиман, Эгамовман. Сизни уч кундан бери шу ерда пойлаб ётибман. Нима ишлар қилганингизни билиб юрибман. Тушундингизми? Қолган гапларни Тошкентда эпитасиз.

Обидов ҳанг-манг бўлиб қолди. Эгамов эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетди. Юқорида айтиб ўтилган фелъетон ана шу воқеадан кейин ёзилган эди.

Раъно пахтадан қайтиб тўғри Иқболларникига тушди. У Толибни яхши кўрар, унинг муҳаббатига ишонар, ундан ажралишни тасаввур қилолмасди. Раънонинг кўзига ҳамма бахтиёрга ўхшайди, ҳаёт ширин, бирам гўзал. Раънонинг назарида худди эртақда яшаётганга ўхшарди. Биров Толибни ёмонласа, унга бўлган интилиш баттар кучаярди.

Раъно пахтада эканида Толиб ҳар уч кунда бориб турди. Яхши кўрмаса унга зарур келибдими? Бундан ташқари, у Раънони қаттиқ рашк қилади. Бу ҳам, албатта, яхши кўрганидан-да. Раъно ана шундай хаёллар билан ўзини овулар, Толиб ҳақида айтилган озгина ёмон фикрни яқинига йўлатмас эди. Шунинг учун ҳам Раъно ота-онасининг қаршилигини Толибга сездирмади.

Раънонинг Толиб билан танишганига, мана, беш-олти ой бўлиб қолди. У вақтда Раъно биринчи курсда эди. Шанба-якшанба кунларида бўладиган танцага бошқа институтлардан ҳам қизлар, йигитлар келиб туришарди. Ана шундай кечаларнинг бирида Толиб скамейкада хаёл суриб ўтирган Раъно ёнига келиб, уни танцага таклиф қилди. Ана ўша кундан бошлаб Раъно танцага боришни тарк қилмайдиган, Толиб эса уни қидириб топмагунча тинчимайдиган бўлиб қолди. Мана, орадан шунча вақт ўтиб кетибди. Лекин Раъно бирор марта ҳам ундан ёмонлик белгисини тополмади. У ҳамма вақт меҳрибон, ширин сўз.

Айниқса, уйдан кетган шу кунларда эса унинг ёлғиз суянган тоғи бўлиб қолди. Бирок, буни ҳам Толибга айтмади, уйдан кетганлигини билдирмади ҳам.

Бугун Раънонинг дарсдан чиқишига Толиб келмоқчи эди. Шунинг учун у кутубхонага боришни баҳона қилиб, Иқбол билан бирга кетмади. Толиб айтган вақтидан анча кеч келди. У парижон кўринарди. Орзиқиб, юз хаёлга бориб кутиб ўтирган Раънога аввалгидай очилиб-сочилиб муомала қилмади ҳам. Раънонинг кўнгил сўрашига, бироз тобим йўқ, деб жавоб берди. Толиб Раънони кузатиб борар экан, бирданига тўхтаб қолди.

— Қаёққа кетяпмиз, Раъно?

Раъно кулди. Кейин секингина:

— Уйга, — деб жавоб берди.

— Бошқа куни айланамиз, Раъно. Менинг мазам бўлмади турибди.

— Майли бўлмаса, кета қолинг, — деди Раъно жонсараклик билан. — Боринг, кета қолинг. Бориб ётинг.

— Сиз-чи? Бу ерда нега қоляпсиз?

— Мен Иқболларникига бораман. — Раъно рўмолининг учини ўйнаб бир нафас ерга қараб турди. Кейин бошини оҳиста кўтариб Толибга тикилди. Унинг кўзлари Толибга меҳр ва ташвиш билан қараб турарди. — Толиб ака, — деди Раъно дудукланиб, — бизнинг бирга бўлишимизга ойим ҳам, дадам ҳам сира кўнишмайди. Мен... мен уйдан кетдим. Ҳозир Иқболларникидаман.

Раъно яна индамай ерга қаради. Ҳозир у Толибдан ўзининг муҳаббати учун таҳсинлар эшитишни истарди. Бирок, Толиб ҳеч нарса демади. Аввалгидай хаёл паршонлик билан хайрлашиб, орқасига қайтди. Раъно хайрон бўлиб, кўча ўртасида қолаверди. Кеч бўлиб қолгани учун ишдан қайтган, уйига ошиққан одамлар билан кўча гавжум эди. Улардан бири ўртада қотиб турган Раънога туртилиб кетди-да, олдинга ўтиб, унга ғалати бир қараб қўйиб, ўзича алланарсалар деб кетди. Раъно бўлса буни сезмади ҳам. У одамлар орасида қўлларини шимининг чўнтагига солиб, оҳиста кетаётган Толибдан бошқа ҳеч кимни кўрмас эди...

Раънонинг негадир уйга қайтгиси келмасди. Иқболнинг ойиси уни яхши кутиб олган, битта қизим иккита бўлди, деб қувонган бўлса ҳам, барибир бу хотин Раънога унча ёқинқирамади.

Иқболлар жуда тўкин-сочин ҳаёт кечиришарди. Дадаси ниҳоятда мўмин-қобил инсон бўлиб, унинг рўзгор билан сира иши йўқ эди. Эртадан кечгача китоблар орасига кўмилиб ишлагани-ишлаган. Унинг анчагина илмий ишлари ҳам бор. Гоҳ кунлари лекция ўқиб келади, бошқа вақтда доим уйда, кабинетида. Уни овқатга чақиришганда ҳам вақтида чиқмайди, совиб қолган овқатни сира норози бўлмай ейди-да, яна ишига кириб кетаверади. Ойиси Кимё бўлса, бутунлай бошқа олам. У серзарда, сержахл, яхши кийинишни ўлгудай ёқтиради. Ўйин-кулгисиз туролмайди. Уй юмушини хизматчи қилади. Бекорчиликдан ҳеч қаерга сизмаган Кимёхон ҳар куни турли ишларни ўйлаб топади. Гоҳ уй жиҳозларининг ўрнини ўзгартиради, гоҳ ўртоқларидан биронтасига телефон қилиб, меҳмонга чақиради, гоҳида шофёрнинг ёнига ўтириб бозор қилгани кетади. Кўп умри меҳмондорчиликда, чеварникида ўтади. Баъзида хизматчининг ишидан қилдан қийиқ топиб, товоқни чўмичга, чўмични товоққа

уриб, жанжал бошлайди. Унинг бир-иккита яқин ўртоқлари бор. Улар ҳам қилиқлари билан Кимёхонга ўхшаб кетишади, бир-бирлари билан оғизларидан ўпишиб кўришишади, бир-бирини «жоним», «хоним» деб қақришади.

Кимёхон ўзини жуда сахий, меҳмондўст кўрсатишга уринади. Ноз-неъматларга тўла дастурхон ҳамма вақт устига дока ёпиглик туради. Лекин, кўнглига ёкмаганроқ одам келиб қолса, нариги уйдан муомала қилиб юборади. Эри билан сира иши йўқ, эрининг нима иш қилаётганига қизиқмайди. Кийим-бошига дурустроқ қарамайди ҳам. Профессорнинг кийимлари хотининикидек қўша-қўша бўлмаса ҳам, яракламаса ҳам бўлаверади. Фақат оладиган пулини суриштиради, холос. Раънонинг кўзига Иқболнинг дадаси кейинги вақтда худди сигирга ўхшаб кўринади. Кимёхон уни бақувват бармоқлари билан тинмай соғаётгандай туюлади. Соғин сигир ҳам баъзан сутдан қолади. Лекин, бу «сигир»нинг сут бермасликка сира ҳаққи йўқ.

Раъно оёри тортмасдан, ночор кириб келди. Уйда, стол атрофида ўттиз ёшларга борган дўмбоққина хотин билан новча, ориқ бир киши ўтирарди. Иқбол меҳмонларни тоғам, келинойим деб таништирди. Кимёхон хитой товарида янги тиктирган халатини кийиб олган, у меҳмонларга меҳрибонлик билан, лекин димоғидан тушмасдан туриб муомала қилар эди. Меҳмонларнинг шарофати билан бўлса керак, профессор ҳам чой ичишга чиққан. Бирдан бирига кириладиган хоналар бир-биридан яхши, бир хил рангда гарнитур қўйилган. Столга қўйилган таомлардан кўра, идишларнинг қиммати зўр. Стол устида электр самовар қайнаб турибди.

Иқболнинг келинойиси қувноққина жувон экан. Гапига караганда, ўқитувчи бўлса керак, бир шўх ўқувчисининг қилиқларини айтиб, ҳаммани кулдирди. Укасининг ёнида ўтирган Кимёхон бирданига унга ўгирилиб, семиз, оппоқ қўллари билан унинг галстугини тўғрилаган бўлди.

— Қўйлагинга бу галстугинг кетмабди. — Кейин у укасини бошдан-оёқ меҳрибонлик билан кузатиб: — Костюминг ҳам анча эскириб қолибди, укам бечора, — деди.

Иқболнинг келинойиси билинар-билинемас кулимсираб қўйди. Хотинининг ёнида ўтирган профессор бўлса, унинг қўйлагидан секин тортиб:

— Хоним, бошқа, дурустрок гапдан гапиринг, — деди.

Кимёхон эрига шунақа бир ўкрайиб карадики, Раъно кўрқиб кетди. Профессор бўлса хижолатликдан бошини қашиб, мехмонларга жовдиради:

— Бизнинг хотин шунақа, бир қараганда маст қилади, бир қараганда хушёр.

Бу гап Кимёхонга жуда ёқиб тушди, шекилли, яйраб, очилиб кетди. Соатига қараб, телевизорни буради. Қайтишда келинининг сочларини тузатган бўлиб, прическасини бошқача қилишни маслаҳат берди. Кейин бир четда индамай ўтирган Раънога қараб:

— Келиним яхшими, Раънохон? — деди кулиб, сўнг ярим ҳазил, ярим жиддий қўшиб қўйди: — Мендақа Қайнэгачи ҳам йўқ-да!

Келини, елкасида турган Кимёхоннинг қўлларини ўйнаб туриб, у ҳам ҳазил билан жавоб берди:

— Чунки келинингиз мушфиқ эмас-да, опажон!

Кимёхон ўзини боягидай тутишга уринса ҳам, бу гапдан кейин ранги ўзгарди.

Мехмонлар кетишга қўзғалишди. Кимёхон қаршилиқ кўрсатмади. Уларни кузатиб, кўчагача чиқди-да, келинини кўшмасдан укасига гапирди:

— Хой бола, жуда бегона бўлиб кетмай, келиб тургин.

Профессор яна кабинетига кириб кетди. Иқбол билан Раъно стол устини йиғиштира бошладилар. Эшикни шарақлатиб ёпиб кирган Кимё ўзича тўнғиллади.

— Келинингиз мушфиқ эмас эмиш! Тили чаённинг тилидан заҳарли, бу куриб кеткурнинг! На кийинишни билди бу хотин, на уй тутишни! Қилган овқатида бўлса на маза, на матра бор. Тагин эрчалари уни балодай яхши кўради-я, миқ этмайди. Ҳадеб янги кўйлак олгунча фасон танлашни ўрган аввал!

Бир даста идиш-товоқ кўтариб чиқиб кетаётган Иқбол тажанглик билан оёисига ўгирилди:

— Ҳадеб вайсайверманг, ойижон! Тўғри-да, келинойим агар мушфиқ хотинлардан бўлсайди, хўпам хунарингизни кўрсатардингиз-а! Тишингиз ўтмаганидан ночорсиз. Ўзингизники билинмайди, тоғамнинг костюмига нима қилибди? Ҳарқалай, дадамниқидан ёмон эмас. Лекин, тоғам дадам топган пулнинг учдан бирини ҳам топмайди. Келинойим янги кўйлак олган бўлса, ўзи ишлайди, ахир! Сизга ўхшаб фақат эрининг пулидан шунақа кий-

инса нима қилардингиз?! Доим келинойимни камситиш пайида бўласиз. Қўйиб беринг, билганларича яшашсин. Ҳар кимнинг ҳам ҳаётга бўлган қараши, муносабати бор. Балки, сизнинг турмушингиз уларга мутлақо ёқмас.

— Бўлди, тилингни тий! — деб бақирди Кимёхон қизига. — Гап қайтаришни кимдан ўргандинг, аҳмоқ! Менинг турмушим ёқмас эмиш-а! Жон дейишар менчалик яшашса!

Иқбол индамай чиқиб кетди.

Раънонинг оёқ-қўллари бўшашиб, юраги қисилди. У бу уйда Азиза билан Эгамов ўртасидаги муносабатдан нишон ҳам тополмади. Азизаларникида Раъно неча йил яшаган бўлса, бирон марта ҳам бундай муомалани кўрмаган. Улар оиласидаги муҳаббат, самимият ва одоб ҳамма вақт Раънони ҳаяжонлантирар, ҳавасини келтирарди.

Бу уйда-чи? Бу уйда улардан асар йўқ. Меҳнат ҳам, муҳаббат ҳам кўринмайди. Ҳаммаси «соғин сигир»дан келаётган пул орқасига кўмилиб кетган.

Раъно хаёлида Азиза билан Кимёни таққослар экан, Азизани шу қадар соғиниб кетдики, хўрлиги келди, кўзига жиқ тўлган ёшни яшириш учун терассага секин чиқиб кетди.

VI

Туғурукхонада дув-дув гап: биров Азизанинг ёнини олса, биров уни медицина ходими бўлса ҳам ҳаётдан орқада қолган, илм-фан ҳали унинг қонига сингмаган деб айблайди. Айниқса, Гулсумга ўхшаганларнинг куни туғди. У қайси доктор билан гаплашмасин, Азизанинг кейинги вақтларда ҳаддидан ошиб кетганлиги, ҳатто Гулсумнинг жавобини бермоқчи бўлганлиги ҳақида гапирарди. Бу хилдаги майда-чуйда гаплар, айниқса, бош врачнинг имзоси билан Азизага практикантларни ҳайдаб чиқаргани учун хайфсан эълон қилинганидан сўнг баттар авжига чиқди.

Азиза бу гапларни орқаваротдан эшитар, сиртдан парво қилмаётгандек кўринса ҳам, руҳан қийналарди. Азизага ён босгувчи врачлар ҳам бор эди. Уларнинг кўплари хотин-қизлар бўлиб, эркак врачларнинг баъзилари Азизанинг тарафида бўлсалар ҳам, кўпчилик ўртасида мум тишлагандек чурқ этмас эдилар. Азиза уларни хотин-қизлар ёнига тортиниб кела бошлаганларидан сазарди. Азиза энди шу соҳага келганидан бери медицина

учун қурбон қилаётган ҳисларини яширишга ўзида куч тополмай қолди. Бу ҳақда у ҳатто хайфсан олганига қарамасдан, практикантларни касалнинг ёнига келиш-келмасликларини касалнинг ихтиёрига қўйиб, ўзи уни қаттиқ ҳимоя қила бошлади. Касал практикант йигитларнинг киришига қаршилик кўрсатмаса, Азиза ҳам индамас, агар касал кўнмаса, Азиза практикантларни чиқиб кетишга мажбур қилар эди. Ана шундан кейин бу масала ҳар куни «жанг»га сабаб бўларди.

Шу кунларда бош врач худди биров билан уришгандек асаб билан юрар, телефон жирингласа трубкани олишдан юраги безиллар эди. Чунки ким телефон қилмасин, шу ҳақда гап эшитади. Биров дўқ уради, биров нима гаплигини суриштиради, биров бўлса бу «касалнинг олди олинмаса, бошқа туғурукхоналарга ҳам юқишини тушунтириб», норозилик билдиради.

Азизанинг хулқи умумий мажлисда муҳокама қилинадиган бўлди. Азиза бунини биринчи марта эшитганда юраги бир орзиқиб тушди. Нахотки, у чиндан ҳам медицинага, илм-фанга қарши чиқаётган бўлса?! Ёки баъзи бировлар айтаётганидек, у ҳаётдан орқада қолиб кетганми-кан?!

Азиза ўзига ҳар хил савол бериб кўрди, бироқ бу саволларнинг ҳеч қайсиси унинг кўнглидаги аёллик ҳаёсини, ҳис-туйғуларини янчиб кетолмади. У ўзининг ҳақлигига қаттиқ ишонгани ҳолда мажлисга тайёрлана бошлади. Майли, муҳокама қилишсин, Азиза энди жим турмайди, қийналса ҳам, вақтинча енгилса ҳам, қалбини тирнаб ётган гапларни баралла айтади, уни бошқаларга тушунтирмагунча қўймайди. Яқингинада паранжи ёпиниб, дунёга чачвон орқали қараган, ўз қариндош-уруғларидан бошқа эркакка ҳатто юзини ҳам кўрсатмаган шарқ аёлини қип-яланғоч қилиб номахрам эркаклар ўртасига ётқизиб, авротларини намойиш қилиш... Асрлар бўйи қон-қонига сингиб кетган орият, номус, иффат, назокат, уят, шарм-ҳаё, деган олтиндан қиммат ҳис-туйғулардан палон халқда шундоқ экан, деб шуларнинг ҳаммасидан воз кечиб бўларми-кан?

Аёл кишининг энг қимматли хазинаси шарм-ҳаёси, ибоси, иффати эмасми?

Азизанинг бугунги навбатчилиги деярли бекор ўтди. Бугун эрталаб бир хотин келганича, бошқа ҳеч ким келмади. Азиза туғиш хонасига кираверишдаги залга қўйилган диванда хаёл суриб ўтирар экан, мажлисда гапира-

диган гапларини кўнглида режалаштирар, берилиши жуда мумкин бўлган баъзи саволларга ўзича жавоб ҳозирлар эди. Унинг узук-юлуқ хаёли гоҳ Раънога кетар, гоҳ командировкадан қайтмаётган эридан хавотир олар, баъзан эса кўрмаганига худди бир йил бўлганидек уни эзилиб соғинарди. Айниқса, Раънонинг уйга қайтмаганлигидан қаттиқ ташвишланарди. Баъзан уни қидириб топиб, уришиб-уришиб олиб қайтгиси келар, баъзан эса унга тарбия бермаганликда ўзини айблаб, жим бўлиб қоларди. Агар Азиза кўнглидаги ҳамма яхши ниятларини Раънога тушунтира олганида эди, у ҳеч қачон бундай йўлга қадам босмаган бўларди... Раъно келмайман, деб очиқ-ошкор хат ёзиб юборди-ку! У кичкина қизча бўлса эканки, қўлидан етаклаб олиб қайтса. Нима қилиши керак? Азиза гоҳ бормоқчи бўлар, гоҳида қаттиқ ранжиб қизидан кўнглида гина қилар, гоҳ, ўзини айбласа, гоҳ уни кечирмасди.

Азиза хаёл билан ўрнидан турар экан палаталардан бирининг олдида тахлаб қўйилган бир даста туфдонга кўзи тушди. У аввал ҳайрон бўлди. Кейин секин бориб палатани кўздан кечирди. Биронта каравотнинг олдида туфдон йўқ. Палата эрталабкидай озода эмас, каравотлар тагида фикимланган қоғозлар, нон ушуклари, анор, олма пўчоқлари кўринади. Азиза аланглаб энагани қидирди. Уни тополмагач, ётган хотинларнинг биридан сўради:

— Нега биронталарингда туфдон йўқ? Пол ифлос бўлиб кетибди-ку!

Аёл энди жавобга оғиз жуфтлаган эдики, энг четдаги каравотда соч тараб ўтирган ёшгина жувон бидирлай кетди.

— Энагамиз ҳам жонини койитмайдиганлар хилидан экан. Эрталаб врач обходга кириши олдидан туфдонларни жойига қўяди-да, чикиб кетди дегунча йиғиштириб олади. Ҳадеб тозалаш жонига тегади, шекилли. Пўчоч-мўчоч ташлашга ҳеч бало йўқ, У идиш ўлгурлар кўрғазмага қўйилади, холос.

Азиза энагани қидириб кетди. Уни топиб келиб туфдонларни ўрнига қўйдирди, палатани тозалатди.

— Палатани тоза туриши, нарсаларни ўрнида бўлиши обходга кирадиган врач учун керак эмас, касаллар учун, шу ерда ётган хотинлар учун керак. Агар шундай ахволни яна кўрсам, мендан хафа бўлмайсиз! — деди.

Шу бахона бўлди-ю, гарчи вазифаси бўлмаса ҳам, Азиза палаталарни бир-бир кузатиб чикди. У бундан ав-

вал ҳам баъзи бир ўзи сезган камчиликларини тегишли одамларга гапирган эди. Бироқ, бунинг натижасини ҳалигача қўргани йўқ, Халатлар ҳали ҳам кир, шиппаклар етишмайди. Ташқарига чиқмоқчи бўлган хотин полни босиб борар, бошқа каравот ёнидаги шиппакни кияди. Натижада оёқ ҳам, шиппак ҳам ифлос бўлади. Туғиб ётган хотиннинг ўрнини ифлос бўлиши эса медицинага бутунлай хилофдир.

Коридорда турган челақдаги сувга энагаларнинг бири тувакчани ботириб чайқади-да, ичкарига опкириб кетди. Азиза челақдаги сувга қаради: ифлос. У беморга тувак тутмоқчи бўлган энагани тўхтатди. Тувакни тоза сувда, яхшилаб чайқашга мажбур қилди.

— Шундай ифлос сувда чайқалган тувакни қандай қилиб оқ чойшаб тўшалган ўринга қўйиб бўлади, ахир? — деди у энагани койиб, кейин ётган хотинларга тайинлади: — Энага бепарқ қарамаслиги учун сизлар кузатиб туринглар, талаб қилинглар. Бу сизларнинг соғлиқларингиз учун керак.

Шундай одамлар борки, уларни ҳамма вақт назорат қилиб туриш керак. Шунга ўрганган улар. Кўзингиз сал шамғалат бўлдими, билганларини қиладилар. Азиза шу бир неча дақиқалик кузатишида туғуруқхона учун ана шундай доимий назорат кўзи жуда зарурлигини сезди.

Жаҳли чиққан энага унинг кетидан тўнғиллади:

— Ўзи хайдалай-хайдалай деб турибди-ку, хўжайинлик қилишини қўймайди!

Азиза кейинги палаталардан жуда хурсанд бўлди. Ҳамма нарса тоза, тумбочкалар усти сарамжон, пол озода. У энагадан кўнгли тўлиб, орқасига қайтмоқчи бўлиб турганида, каравотда ётган хотинлардан бирининг йиғидан кўзи қизарганини, у буни бошқалардан яшириш учун девор томонга қараб олганини сезиб қолди.

— Нима бўлди? Нима қилди? — деб сўради Азиза унинг устига энгашиб. Кейин пешонасини ушлаб кўрди. Озроқ иситмаси бор эди. — Бирон ерингиз оғрияптими?

Аёл жавоб бермади. Кўзига келган жиқ ёшни рўмолининг учи билан артар экан, йиғидан бўртган юзини яширди.

— Хафа бўлманг, касал бўлиб қоласиз! Ё уйинигизда бирон гап бўлибдими?

Аёл кўзидан оқаётган мўлт-мўлт ёшларини тўхтата олмасди.

— Адаси келмаяпти. Ўғлимиз йўқ. Яна киз туғдим. Шунга аразлаб келмай юрипти.

— Шунга шунча хафа бўляпсизми? Келади, бирон иши чиқиб қолгандир. Эркаклар ўзи шунақа бўлади, ўғил-ўғил деб юришади-да, киз бўлиб қолса, кейин ўнта ўғилга ҳам алишмайман кизимни деб қолишади. Ҳаммаси шунақа. Хафа бўлманг. Бугун бўлмаса, эртага келади. Мана, мени айтди дерсиз!

Азиза аёлни овутиш учун шу гапларни айтди-ю, лекин ўзи жуда хафа бўлиб кетди. Ҳаётда одамдан кўра, унинг умридан кўра азизроқ нарса борми? Бирга яшаган одаминг умрингни кадрламаса, аямаса, асрамаса, бундан аламлироқ азоб бўлмаса керак. Ўлим билан ҳаёт ўртасида талаш бўлиб кўзи ёриган хотинига, киз туғибсан, деб араз қилиш учун қалбсиз, ҳиссиз бўлиш ҳам камлик қилади. Агар мана шу хотин тортган азобнинг ҳеч бўлмаса бир дақиқасини эри тортганда эди, бунақа гапни зинҳор тилига олмасди.

Азиза шу куни ишдан қайтаётганида ҳам ҳалиги хотин хаёлидан кетмади. Куни билан майдалаб ёққан ёмғир қорга айланган, юлдузсимон, йирик-йирик лайлакқор секин, лапанглаб ерга тушар ва ўша заҳотиёқ эриб, ер бағрига сингиб кетарди. Азизанинг аралаш-қуралаш хаёллардан юзи мисдек кизир, баъзан юзига урилган муздек қор учқунлари унга хуш ёқарди. У гоҳ бўладиган мажлис ҳақида, гоҳ Раъно, гоҳ эри ҳақида, гоҳ ҳалиги йиғлаб ётган аёлнинг эрига ўхшаш ҳиссиз, қалбсиз одамлар ҳақида ўйлар, тарқоқ хаёлларини бир жойга йиғолмасди. Чунки бу гапларнинг ҳаммаси унинг юрагини куйдирди. Азиза шундай кезларда бутун дунёнинг ташвишини бошимга йиғиб нима қиламан? Уйим, бола-чақам, ишимни ўйласам бўлмай-дими, деб ўзини ўзи койирди. Лекин кўнглининг қаридан садо берган одамгарчилик нидоси олдида сўзсиз бўйин эгарди. У ташвишсиз, муҳаббатсиз яшай олмасди.

Гупиллаб ёғаётган қор ерга тўкилиб ётган энг сўнги сарик, жигарранг япроқларнинг устига кўниб, ҳовлига ғалати сокин бир тус берган эди. Ошхонада чироқ ёқиб. Деразадан Меҳри холанинг сояси кўринаяпти. Яхшиямки қайнонаси бор. Бўлмаса, шу вақтда ҳориб-чарчаб келиб овқат қилиш осон бўлармиди?

Азиза коридорга кирганда Эгамов чекадиган папироснинг ҳиди димоғига урилди. У шошилиб уйга кирди. Ди-

ванда Эгамов билан Наргис ухлаб ётишарди. Афтидан, Наргисни ўйнатиб ўтириб мудраб қолган кўринади. Наргис кўфирчоғини бағрига босган, боши дадасининг кўкрагида эди. Азиза ота-болани бир зум томоша қилиб турди. Кейин Эгамовнинг оқ оралаган сочларини меҳр билан секин силади. Эгамов уйғониб кетди. Хотинини кўриб жилмайди. Қизини уйғотиб юбормаслик учун ўрнидан турмасдан бир қўли билан Азизанинг бўйнидан қучоқлаб ўзига тортди-да, юзидан ўлди.

— Қолиб кетдингиз? Хавотир ола бошлаган эдим, — деди Азиза шивирлаб.

— Иш билан тугилиб қолдим.

Азиза Раъно ҳақида гаплашмоқчи бўлиб эрига қаради. Қаради-ю, унинг бу гапдан хабардорлигини дарров пайқади. Афтидан, Меҳри хола айтиб улгурган эди. Эгамовнинг юзидаги табассум бирдан ташвишли бир ифодага айланди. Наҳотки, унинг гапи Раънога оғир ботган бўлса?! Ёки жаҳл устида қаттиқ гапириб юбордимиз? Нима, ота бўлиб шунчалик тергашга ҳаққи йўқми? Демак, Раъно ҳали бу оилага сингмаган экан-да! Бир куни тушунди-ку, лекин вақт ўтгандан кейин тушуниш, тушунмасликдан кўра оғирроқ бўлади.

Эгамов Наргисни секин кўкрагидан олиб, ёстиққа бошини қўйди, туриб папирос чекди.

VII

Редакцияда Эгамовнинг командировкадан кеч қайтганлиги тўғрисида ҳеч қандай гап бўлмаган, лекин Нурматов унга бошқача уқтирди.

— Одамлар ҳам қизиқ, Қодиржон бекорга кечикмайди десам, колхозма-колхоз зиёфатда юргандир, дейишадди.

Эгамовга бу гап оғир ботган бўлса ҳам, тишини тишига қўйди. Ходимларни бир чеккадан кўз олдидан ўтказди: йўқ, ҳеч ким бундай демайди. Эгамов айтмоқчи бўлган аччиқ жавобни қулт этиб ютдию кечикканининг сабабини икки оғиз сўз билан айтиб берди. Нурматов юмшоққина кулди. Аллақайси газетани кўздан кечирар экан, Эгамовга қарамасдан жавоб берди.

— Ажаб қизиқсиз-да, Қодиржон! Ўзингизга алоқаси бўлмаган ишларга аралашиб, гап орттириб нима қилардингиз?

— Менга ўхшаган одамларнинг номини сотиб, кол-

хозларда гадоЙчилик қилиб юрган одамга индамаслигим керакми?!

— Йўқ, йўқ, барака топкур, қизишманг. Ундай демоқчи эмасман. Менинг назаримда, жуда тўғри иш қилибсиз. Лекин, ҳамма ҳам шундай ўйламайди-да! Ахир, бу иш билан шуғулланадиган одамлар бор-ку, дейдиган кишилар топилмайди, дейсизми? Бай-бай, буни қаранг, вёрстка деган мана бундай бўпти! — Нурматов кўлидаги газетанинг ички бетини ёзиб Эгамовга кўрсатди. — Биз хали ҳам билмаймиз-да! Тўғрироғи, унча бош қотирмаймиз. Қаранг, баҳрингиз очилиб кетади-я!

Нурматов Эгамовдан бошқа жавоб эшитмаслик учун гапни чалғитарди. Эгамов буни пайқаб индамади. Лекин, кейинги вақтда Нурматовнинг жуда ғалати бир йўлга тушиб олганлигидан хайрон эди. У буни баъзан Нурматовнинг тортмасидан хали ҳам чиқмай ётган колхоз раиси ҳақида ёзган мақоласидан кўрса, гумон қилса ҳам, баъзан Нурматовдаги бу қадар катта ўзгаришга ўша мақолани асос қилишга ақли етмас эди. Тўғри, Нурматов онда сонда редакцияга келиб қоладиган баъзи бир сермулозамат мухбирларнинг бўш метариалларини қолдирмасликка уринар, уларнинг ихлосини ўзига боғлашга интиларди. Бирок, бу хилдаги хатти-ҳаракатини хали шунча йил бирга ишлаб Эгамов сезмаган эди. Эгамовдан яна бирон аччиқ жавоб эшитмаганидан Нурматовнинг кўнгли анча енгил тортди. Лекин, Эгамберди ака ҳақидаги материалдан овиз очишнинг ҳозир ўрни эмаслигини билиб, бошқа гапирмади. Бирок, энг зарури шу эди. Бир томондан Эгамберди ака телефон қилиб зериктирса, иккинчи томондан — бу материал ҳақида Эгамовнинг редакторга айтиб қўйишидан кўрқар, баъзан эса нимадандир кўнгли гаш тортиб, юрагига қил ҳам сифмасди.

Бугунги летучкага тайёрланиб ўтирган Эгамовнинг кўзи бирдан газета саҳифасидаги таниш суратга тушди. Газетада сурати босилган бу одам нима учундир Эгамовга танишдек, назарида, ҳатто қачонлардир у билан гаплашгандек эди. Эгамов кўзойнагини қўлига олди, қайта тақди. Яхшироқ қаради: эслай олмади. У сурат остидаги сўзларни ўқиди: Карим Охунов бригадаси давлатга гектаридан олтмиш беш центнердан пахта топширган... Каримча... Эгамовнинг ёдига лоп этиб бундан йигирма икки-йигирма уч йил аввал бўлиб ўтган бир воқеа келди. Бу воқеа ўттиз еттинчи йилдаги «тўполон» даврида бўлган эди. Газетанинг эски редактори ишдан олиниб,

ўрнига башараси совук, доим шинель кийиб юрадиган, новча бир киши тайинланди. Ўша даврларда газета саҳифаларида мустақил бўлмаган, шамол ҳайдаган томонга учиб юрадиган енгил, хашакка ўхшаган кишилар томонидан софдил, виждонли хизматчиларга нисбатан тухматдан иборат бўлган мақолалар кўп босиларди. Дўппи олиб кел деса, бош олиб столга қўядиган одамлар кўпайди. Ўзидаги доғни беркитиш учун битта ноҳақ кетидан ўнлаб ҳақ одамларни бадном қилиш ҳоллари бўлди. Ана ўша вақтда янги келган редактор Эгамовни чақириб қолди. Бу вақтда Эгамов редакцияда эндигина ишлай бошлаган эди. У газетачиликка кичкиналигидан қизиқди. Хат гашиб, гранка кўтариб, корректорларга ёрдам бериб юрганларини босмаҳонадаги баъзи бир кекса ишчилар ҳали-ҳали эслашади.

Газетага янги келган бу редактор сиёсий саводи йўқ, ҳатто қўл қўйишни тузукроқ билмайдиган оми кимса эди. Яқинда уни аллақайси бозорда паттачилик қилиб юрганни Эгамов кимдандир эшитди. У ўшанда Эгамовга қараб столга мушт уриб сўради:

— Комсомолмисиз?

— Ҳа.

— Янгийўлга бориб, палон раис ҳақида материал уюштириб келасиз.

Эгамов қанақа материал деган маънода кўзини пирпиратди.

— Яна битта «халқ душмани» топилди деган мақола беришимиз керак. Тушундингизми? Нима, колхозчидан душман чиқмайдими? Боринг, топширикни бажаринг!

Ёш Қодиржон анграйиб қолди.

— Бу қандоқ гап бўлди! — деди таажжуб билан.

Редактор ўшқирди:

— Замонни тушунмасангиз, редакцияда нима қилиб ўтирибсиз?! Атрофингизда бўлаётган гапларни эшитмаяпсизми?! Нима, битта душман топиш шунча қийин эканми? Жўнанг!

Эгамов Янгийўл районига етиб борганда ҳам ақлини йиғиштириб ололмади. Унинг редакцияда ишлай бошлаганига ҳали кўп бўлмаган, бунинг устига, тажрибасиз эди. Унда холис, яхши нияту беғубор кўнгил бор эди. холос. Шунинг учун ҳам ҳозир бу суратдаги одамнинг ким эканлигини эслаганида виждони олдида ўсал бўлмади.

Эгамов редактор тайинлаган колхозни ҳам, раисни

хам топиб борди. Бу раис ўттиз ёшларга борган, жиккак, қорачадан келган, чайир бир йигит эди. Аввалги раиснинг қариндош-уруғлари ёппасига бой бўлган, деб раисликдан туширишган, Каримчани янги сайлашган экан. Одамлар уни яхши кўрибми ёки кичикроқ бўлгани учунми, шундай аташар эди.

Каримча ўлгудай содда йигит эди. Эгамов уни гапга солиб кўриб, жуда боши қотди. Бу одам душман бўлиш у ёқда турсин, душманнинг нималигига акли ҳам етмас эди. Ўзига юкланган катта вазифадан анча гангиб қолган Каримча бутун жамоа ишни якка ўзи қилмоқчи бўлар, ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа югурар, афтидан, одамларга буюра олмас эди.

Эгамов ундан ўсмоқчилади:

— Эски раисинглар халқ душмани чиқиб қолдими?

Каримча Эгамовга ҳайрон бўлиб бир қаради-да, кейин кулиб юборди.

— Ҳе, муллака, — деди у Эгамовдан ўн ёшча катта бўлса ҳам, — нима, душман бўлиб уни биров милтиқ билан ушлаб олибдими?

Эгамов ичида редакторни сўқди, роса тажанг бўлди. Кейин Каримчанинг бундан кейинги режаларини сўраб-суриштириб, уни кўкларга кўтариб мақтаб мақола ёзиб кетди. Ана ўшандан кейин редактор Эгамовни сиёсий кўрликда айблаб, мақолани босилмайдиган материаллар яшигига ташлади.

Ҳозир Эгамов ушлаб турган газетадаги бу сурат ўша Каримчанинг сурати эди. У жуда тўлишган, анча ёшга кириб қолган эди.

Эгамов ана ўша вақтларни, ўша редакторни ўйлаб, ўзича ғалати қилиб кулиб қўйди. Хаёлида ўша редакторни катта йўл устида ётган тошга ўхшатди. Йўл устида ётган бўлгани учун ҳам у ўткинчиларга ҳалакит беради. Баъзи бировлар уни четга улоқтирсалар, баъзилар уни тепиб ўтадилар. Лекин барибир у ҳалакит беришдан тўхтамайди. Ана шундан кейин уни йўлдан олисга, жуда олисга улоқтирдилар. Мана, Нурматовни олайлик. Йўқ, Нурматов йўл устидаги тош эмас. У бир вақтлар йўлларни ана шундай тошлардан тозалашда кўпчиликка кўмаклашган одам. Бироқ, у ўша тошларни йўл устидан улоқтирар экан, буларнинг тақдири нима учун шундай бўлганлигини чуқур мулоҳаза қилмаган кўринади. У бугунги ҳаётнинг талабларига жавоб бера олмайдиган, бугуннинг нафасидан рухланмайдиган одамнинг ана шун-

дай тошга айланиб қолиши жуда осонлигини, бугунми-эртами уни одамлар йўлдан улоқтириб ташлашлари мумкинлигини билмаяпти. Нурматов ҳали тошга айлангани йўқ, лекин у аввалгидай йўлни кераксиз тошлардан тозалаш ўрнига қанча тошни йўл устидан улоқтирилганини ўйлаб, ҳадеб орқасига қараяпти. Ўртоқлари, ҳаёт уни турткилаб олдинга сургаяпти. Агар у ана шу турткиларнинг самимийлигини тушунмаса, тошга айланиб қолиши турган гап.

Эгамов ақлини таниганидан бери кечирган ҳаётини сўқмоқ йўлга ўхшатди. У ҳаётнинг мана шу гоҳ текис, гоҳ гадир-будир, гоҳ иланг-биланг сўқмоғида катта йўлни қидириб кетяпти. Бундай сўқмоқлар жуда кўп: буларни ўтмасдан туриб катта йўлга бориб бўлмайди. Агар Нурматовга ўхшаш, Толибга ўхшаш, Раънонинг дадасига, Иқболнинг ойисига ўхшаш одамлар бўлмасайди, бу эгри-бугри сўқмоқлар ҳам бўлмас эди.

Эгамов бош кўтариб Нурматовга зимдан тикилди. Нурматов ишлаб ўтирган бўлса ҳам Эгамовнинг назарини сезди.

— Янги келган адабий ходим жуда куйдирыпти-да! Материал ишлашни билмайди. Гапирсанг, ерга қараб тураверади. тушунганини ҳам, тушунмаганини ҳам билмайсан. Қаттиқроқ гапирай десанг қиз бола, кўнгли нозик. Уф-ф... Келиб-келиб бизнинг бўлимга беришганини қаранг! Яна редактор нима дейди денг? Тарбиялаш керак, кўтариш керак эмиш. Кўтариб қаёққа олиб борамиз? Бўлимгами? Адабий ходимликни эплай олмаган одамни бўлим бошлиғи қиламизми?

— Эгамберди аканинг касалидан сизда ҳам бор экан, — деди Эгамов хотиржамлик билан. У бу гапи билан халигача чиқмай ётган материални эслатса ҳам, аслида, Эгамберди аканинг катта бир нуқсонини эсга солди. — Хотин-қизларни йўлатгингиз келмайди. Бундан ташқари, менинг назаримда, адабий ходимликни эплаган одам бемалол бўлим бошлиғи бўлиб ишлаши мумкин. Адабий ходим — газетанинг юраги. Материал биринчи марта унинг қўлида газетага мосланади. Адабий ходим ишлаган материалларнинг аслини олиб бир қаранг-чи! Меҳнатини ўшанда биласиз!

Нурматов гапни чалғитаман деб гап тилаб олганидан ичида ўзини койиди.

— Гапнинг орқа-ўнгига қарамай гапирасиз-да, Қодиржон! Яхшики, феълингизга тушуниб қолганман.

Телефон жиринглади. Нурматов трубкани олди.

— Нима?! Загонда материал кўп-ку! Тўғри келмапти, дейсизми? Ҳозир тушиб қисқартириб бераман, хўпми?

Нурматов трубкани қўйиб ўрнидан турди.

— Қанча материал ётибди-ку, материал йўқ дейишадими-я! Макет тузишни билишмайди-да!

Эгамов чиқиб кетаётган Нурматовни тўхтатди.

— Бу, ҳалиги материал тушиб кетганми ёки ҳали ҳам стол тортмасидами?

Нурматов бошини қашиди.

— Булмаса, бир маслаҳатини қилайлик, — деди ночор. — Майли, яна бориб келаман деганингиз учун ушлаб турган эдим.

— Майли, бораман, — деди кутилмаганда Эгамов. — Шу бугуноқ, ҳозирок жўнайман. Шундай қилсам, кўнглингиз тўладими? — Эгамов жаҳл билан столининг устини йиғиштира бошлади. — Бирок, билиб қўйингки, бу материалнинг чиқиш тарихини газетада босилгандан кейин кўпчиликка маълум қиламан.

Нурматов кўрқиб кетди. Лекин, буни Эгамовга сездирмади. Энди Эгамовнинг колхозга боришидан Эгамберди ака учун ҳам, Нурматов учун ҳам фойдали эмас, аксинча, зарарли бўлиши турган гап эди. Эгамовнинг айтганини қиладиган, қайсарлигини Нурматов яхши билади. Бирок, шуни билиб туриб, нима бало бўлдию кўзи бовланди. Ёки Эгамберди аканинг юзидан ўтолмадими? Нима бўлган бўлса ҳам, киши балога қолурми ўз ихтиёри билан, деганларидек, Нурматов ҳам ўз ихтиёри билан бошига ғалва орттирди. Энди бу материал чикса ҳам, чикмаса ҳам Нурматов ўзини оқлай олмайди. Чикса ҳам шарманда бўлади, чикмаса ҳам.

— Оббо, Қодиржон-эй! Дарров қизишиб кетасиз-да! — деди гангиб қолган Нурматов. — Тагида захар ётган шунақа гапларингиздан жуда зерикдим, — деб Нурматов кутилмаганда хурпайиб Эгамовнинг йўлини тўсди. — Андишани билинг, Қодиржон. Мен сизга ёш бола эмасман! Нега жеркийсиз? Менга ўхшаганларнинг мақоласини ўқиб, журналистликни ўргангансиз. Бормайсиз, шу бугуноқ тушираман материалингизни! Яхшилиқни билмаган одам...

— Яхшилиқ қиляпсизми, ёмонлик қиляпсизми, шуни аниқлаб келишим керак, — деди Эгамов чўрткесарлик билан.

— Бормайсиэ деяпман, гап тамом! Мен рухсат бермайман. Ҳарқалай, бошлиқингиз эканимни унутманг.

— Сиз жавоб бермасангиз, бошқалар жавоб беришар. Эгамовни энди тўхтатиб бўлмас эди. У редактор ёнига кириб воқеани текисроқ қилиб айтди-да, жавоб олиб Мирзачўлга жўнаб кетди. Бироқ, ўчакишгандек, яна раис йўқ вақтида борибди. Уни райкомга кетган, дедилар. Эгамов колхозни яна айланди, колхозчилар билан гаплашди. Колхозда хотин-қизлардан актив йўқлигига яна бир марта амин бўлди. Энди раиснинг ўзи билан учрашмоқчи, Нурматов билан бу раиснинг алоқаси борми-йўқми, шуни билмоқчи эди. Бироқ, раис шу куни қайтмади. Кеча ҳам уйига одам юбориб хабар олдирди, раисдан дарак бўлмади. Кечаси колхоз меҳмонхонасида ётиб қолди. Бу меҳмонхона колхоз боғига солинган эди. Сердарахт, анвойи гуллар экилган бу боғ кириб келаётган киш нафасидан хувиллаб, файзини йўқотган эди. Меҳмонхона олдидаги катта цемент ҳовуздаги кўм-кўк сув яримлаб қолган. Унда ҳар хил хазонлар, нон ушоқлари сузиб юрибди. Оғзидаги қоғоз пўкаги олинмаган кичкинагина носқовоқ қиялаб шамолда жимирлаган сув юзида секин-секин тебраниб қўяди. Меҳмонхонанинг айвонига солинган ҳар хил суратлар рангини йўқотган, бўялган устунлари ёздагидек ярқирамайди.

Ҳаво совуқ бўлса ҳам, Эгамов меҳмонхона бошлиғи бўлган новча, тўла йигит билан айвонда, чироқ тагида ўтириб анча суҳбатлашиб қолди. Ёзда бу меҳмонхона жуда гавжум бўлади. У ёқ-бу ёқдан келган вакиллар, қўшни вилоятлардан келган мусобақадошлар ҳам шу ерда тунашади. Атлас кўрпа, парку болиш, оппоқ чойшаблар, чиройли каравотлар меҳмонларнинг баҳрини очади. Бироқ, бу меҳмонхонага хотин-қизлар йўламайди. Ўринни ҳам эркаклар йиғиб, эркаклар тўшайди. Супуриш-сидириш ҳам эркакларнинг қўлида. Чети доғ босиб кетган пиёлалар ҳам хотин-қизларнинг қўлини кўрмаган. Агар хотин-қизлардан меҳмон келгудай бўлиб қолса, уни меҳмонхонага эмас, биронта колхозчи хотинниқига киритишади. Хотинлар далада кетмон чопади, пахта теради, бу ердаги енгил-елпи ишларни эса чаққон-югурдак йигитлар бажаришади. Бўш вақтларда бу ерда шахматбозлик, ошхўрлик бўлади. Уларга ҳеч ким бир нима дея олмайди. Бу ишга уларни меҳмондўст раиснинг ўзи тайинлаган. Эгамов мана шу меҳмонхонага хотин-қизларнинг қўли тегса, қанақа фэйз киришини ўйлади. Бу ҳақда

мехмонхона бошлиғига лукма ҳам ташлаб кўрди. Бошлиқ аввал бир қизариб олди.

— Хўжайиннинг кўнгли хотин-қизлар масаласида андак нозикроқ, — деди кейин кулимсираб. — Жуда рашки ёмон. Шу колхознинг аъзолари бўлган ҳамма аёлларни рашк қилади, десам ҳам хато бўлмайди. Шунақа ажойиб феъли бор. Эркаклар йиғилган жойга хотинларни йўлатмайди. Бирортаси каттиқ қараб қўйса, тепа сочи тикка бўлиб кетади.

Мехмонхона бошлиғи раис ҳақидаги бу гапларни негадир муҳаббат билан, гурур билан сўзлади. Шунинг учун Эгамов унга ҳеч нарса демай қўя қолди.

Раисдан эртаси куни ҳам дарак бўлмади. Кута-кута тоқати тоқ бўлган, бир томондан, ишхонасидан бир кунгагина жавоб олиб келган Эгамовнинг жуда диққати ошди. У Эгамберди ака билан учрашмасдан Нурматовни кўргиси келмас эди. Охири сабри чидамай райкомга қараб кетди. Бироқ, раисни у ердан ҳам тополмади. Эгамберди акани яқин орада райкомга келгани йўқ, деб жавоб беришди. Боши қотган Эгамов райкомнинг зинасида, нима қилишни билмай хаёл суриб турганида, чиқиб кетаётган ёшроқ, олдинги тишлари лабини туртиб чиққан бир йигит унга бир қаради-да, кейин орқасига қайтиб у билан сўрашди.

— Ие, келинг! Ҳа, нима қилиб бу ерда хаёл суриб турибсиз?

Эгамов йигитни дарров эслади. Бу Нурматовга шиорлару эълонлар ҳақида материал олиб борган жамоатчи мухбир эди. Эгамов ҳам у билан сўрашди.

— Ўзингиз бу ерда нима қилиб юрибсиз?

— Э-э, сўраманг! — деди йигит кулиб. Кейин кўли билан кўчанинг у юзидаги чойхонани кўрсатди. — Юринг, вақтингиз бўлса, бир пиёла чой ичайлик. Ҳозир жуда хуноб бўлиб кетдим. Ғалати одамлар бор-да дунёда!

Майдалаб ёға бошлаган қор ерни ун элагандай бир зумда оппоқ қилиб қўйди. Ҳар куни қағиллаб қор тилаб ётган қарғаларнинг куни туғди. Ёзда иссиқдан безор бўлган одамлар энди иссиқ, пана жойларни кўзлаб қолишди.

Эгамов билан ҳалиги йигит юмшоқ, қуруқ қор устидан оҳиста юришиб чойхонага киришди. Шолча ёзилган чорпоялардан бирига ўтириб чой чақиринди.

Эгамов чой қайтараётган ҳамроҳининг юзига тикилар экан сўради?

— Нима гап бўлди? Ким хуноб килди ўзи?

Йигит бир хўрсиниб қўйиб Эгамовга чой узатди.

— Шу ерга, район газетасига ишга олишмоқчи эди мени, — деди йигит тажанглик билан. — Райкомга суҳбатга чақиришибди. Кирдим. Қарабсизки, имтихон бошланиб кетди. Олам қандай яратилган? Народниклар кимлар? Улугбек ким бўлган? Хулласи, кетма-кет шунга ўхшаш саволлар. Аввал хайрон бўлиб қолдим. Кейин жаҳлим чикиб кетди. Ахир, газетани қўлимга тутқазиб қўйиб, қайси материал қанақа ёзилган, деб сўрагин, яна нима қилса шу газетани яхшилаб чиқариш мумкин, деб савол бер! Ана шунда менинг ўқиган-ўқимаганим ҳам, газетада ишлашим мумкинми-йўқми, ҳаммаси маълум бўлади-қолади! Тавба. Фалати одам экан. Афсуски, шунақа одамлар ҳам бор.

Эгамов йигитнинг тўғри, одил сўзларидан, жаҳлидан завқланиб кулди.

— Хўш, кейин нима бўлди? Домлангизга маъкул бўлдингизми?

Йигит беихтиёр кулди.

— Маъкул бўлдим, шекилли. Шошмай турсин, у билан ҳали кейин гапиришаман. Шунақаям қуруқ одам бўладими!

Улар анчагача суҳбатлашиб ўтиришди. Эгамов гап орасида Эгамберди акани қидириб келганини айтиб қолди.

— Э-э, ҳали Эгамберди акани излаб юрибман денг! Кеча эрталаб у Тошкентга ўтиб кетди. Шофёрини кўрувдим шу ерда.

— Танийсизми?

— Бу ердаги колхозларнинг ҳаммасини биламан. Қўчиб келганимизда беш яшар эканман, — деди йигит ички бир ғурур билан.

Эгамовнинг баттар диққати ошди. Яна колхозга қайтиб борай деса, анча олис. Бунинг устига, раис қайтганими-йўқми, буниси ҳам гумон. Эгамов колхозга қайтмади, шу ердан Тошкентга жўнаб кетди.

VIII

Нурматов Эгамовни Мирзачўлга кетганини билиб, ўзини қўйгани жой тополмай қолди. Бугунми-эртами, энди шарманда бўлиши аниқ. У нима иш қилиб қўйганини энди билди. Эртами-индинми неча йиллардан бери ишлаб

келган жойидан, неча йиллардан бери бирга ишлаган ўртоқлари, сиз бу ерга муносиб эмас экансиз, деб ковушини тўғрилаб қўйишлари мумкин.

Нима қилиб қўйди? Нега шундай қилди? Нурматов бу саволларга ўзини ўзи қойишдан бошқа жавоб тополмасди. У кун бўйи нима иш қилганини билмади. Хатто теришга топширган материалларининг бир-иккитаси котибиятдан қайтиб чиқди. Бундай ўқиб қараса, бир жумланинг қоқ ярмидан иккинчи жумлани улаб кетибди. Тузатаман деб шунча уринди-ю, негадир ақли сира ишламади. У кўриниб турган шу оддий хатони тузата олмаганидан, энди тамом бўлдимми, деб бирдан қаттиқ кўрқиб кетди. Бу кўрқув унинг ақлини баттар ўтмаслаштирди. Чизди, ёзди, бўлмади. Ручкани столга ташлаб, бошини чангаллаганча ўрнидан турди.

Нурматов ўзи ҳам «жиноят» деб иқроф бўлаётган бу гуноҳини эртанги кунга илаштирмай, бугунги кун билан абадий ташлаб кетиш учун ҳамма нарсага тайёр эди. Лекин бунинг иложи борми?

Нурматов уйга қандай етиб келганини билмади. Ёзда кўркамлиги билан ҳамманинг оғзида дoston бўлган ховлиси ям-яшил фаслдан кейин биринчи марта қор кўрпаси остида қолганиданми, ёки Нурматовнинг кўнгли вашилигиданми, кўзига жуда хунук кўринди. Қор ёғиб турибди. Айвон устунига боғланган бир боғ исирик ҳам қорга ўралган.

Нурматов зинадан айвонга чиқаётганда беш яшар ўғилчаси бир бош узумни чангаллаганича унинг қарши-сига югуриб чиқди.

— Амаким телдила, узум, беҳи олиб телдила менга...

— Қайси амакинг? — деди беихтиёр Нурматов.

— Р-раис амаким, — деди ўғли чучук тил билан.

Нурматов бир лаҳза туриб қолди. У, нега шундай қилдим, деган неча кунлардан бери уни раҳмсиз эзган саволга энди жавоб топган эди. Нурматов ўғлига қарамай, шиддат билан уйга кирди. Югуриб-чоппиб келган одамдай калта-калта қилиб хотинидан сўради:

— Эгамберди келдими? Кетиб қолдими?

— Йўқ, бир жойда ишим бор, деб чиқиб кетди. Кечкурун келаман, деди.

Нурматов пальтосини ечиб ичкари уйга кирди. Димоғига беҳининг хушбўй ҳиди гуп этиб урилди. Ёнма-ён қўйилган икки яшиқнинг бирида бирон жойида заҳа-чақаси йўқ олтиндек беҳилар, иккинчи яшиқда совукдан

пўсти таранглашган қахрабо ҳусайни узум бошлари. Ўғилчаси оёғи остида ўралашиб, ҳадеб оғзини чапиллатар, кичкина қўлчасига сиғмаётган беҳини эплаёлмай кийналарди.

— Тегма, қўй жойига! — деди Нурматов бирдан.

Ўғли парво қилмади. Нурматов зарда билан унинг қўлига уриб, беҳини яшикка туширди. Ўғли хўрсиниб савол тўла кўзлари билан дадасига қаради. Нурматов унинг иккинчи қўлидаги узум бошини ҳам олиб яшикка улоқтирди. Бола отасидан биринчи марта бундай муомалани кўрганиданми, чинқириб йиғлаб юборди. Онаси югуриб кириб, уни кучоклаб бағрига босди.

— Вой ўлай, нима қилганингиз бу? Шуларнинг ризки-да!

— Ҳа, ризк! — деб бақирди бирдан Нурматов. — Тегманглар! Тишларингни уриб синдираман!

Шунча йил бирга яшаб, эридан биринчи марта шундай гапларни эшитаётганидан хотини хушини йўқотиб жим бўлиб қолди. Ўғлининг ўқсиб йиғлашидан юраги эзилган Нурматов бир ўғлига, бир хотинига қаради-да, ташқарига чиқиб кетди.

Ҳамма вақт ўйин-кулги, хурсандчилик тўлган уйда қандайдир кўнгилни эзадиган нохушлик, жим-житлик бошланди. Нурматов индамайди, унга қараб хотини ҳам оғзига талқон солиб олгандай бир оғиз ҳам гапирмайди. Ўғли бўлса, дадасига ботинқирамай қараб-қараб қўяди-да, онаси кетидан қолмайди. Кечки овқат ҳам ана шундай жим-житлик билан ўтди. Телевизор олдига бўлса биров бормади ҳам, кўрмади ҳам.

Нурматов Эгамберди акани кутар, нима гаплигига ақли етмаган хотини бўлса, ўрталарида бирон гап ўтганмикан, деб ўйларди.

Эгамберди ака кечаси соат ўн иккиларди келди. Машина гув этиб дарвоза ёнида тўхташи билан Нурматовга хотини савол назари билан қаради. Нурматов ўрнидан кўзгалмади, кўзини пирпиратиб, лабини ялаб қўйди, холос. Хотини ўрнидан туриб дарвоза очгани кетди.

Эгамберди ака жуда бемалоллик билан яйраб-яшнаб ҳовлига кириб келди.

— Келдиларми хўжайин?

— Ҳа, — деди хотини, лекин меҳмонни аввалгидек бир дунё гап билан кутиб олмади. Индамайгина унинг олдига тушиб, уйга бошлади.

Эгамберди ака коридорда ечиниб, пальтосини орқаси-

дан кириб келаётган шофёри қўлига тутказди-да, йўл-йўлакай гапириб уйга кирди:

— Ху-у, ёруғлик, қаёқдасиз?! Биз қидириб келмасак, ўзлари борай ҳам демайдилар.

Нурматов меҳмонга аввалгидек кучоқ очмади. Қандайдир бир расмиятчиликка яқинроқ тарзда кутиб олди. Хол-аҳвол сўрашиб, ўтиришга таклиф қилди. Ўзига нисбатан бундай муомалани сира кутмаган Эгамберди ака бироз таажжуб билан сўради:

— Ҳа, нима гап ўзи? Қайфиятлари йўқроқ кўринади? Чарчаганга ўхшайсиз-а! Биз томонларга бормаганингизнинг жазоси бу, ошнам!

— Ишларингиз қалай? — Нурматов гапни бошқа томонга борди.

— Бизнинг ишимиз ҳеч қачон ёмон бўлмайди. Тўлмаган планимиз йўқ ҳисоб. Қурилишлар катта. Янги йилга анча-мунча хўжаликни янги уйга кўчириш ниятим бор. Фақат... — Эгамберди ака шофёрига имо қилган эди, у туриб чиқиб кетди. — Шу... сизга боғлиқ бўлган томони ёмон бўлиб турибди, холос.

Нурматов жавоб бермади. Хотини келтириб қўйган овқатни Эгамберди ака томонга суриб, чой қуйиб унга узатди.

— У одамингизни жуда кутдим-да! Бора қолмади. Мен бошда аҳамият бермай қолибман. Ўзи сал кўнгли қорароқ йигит эканми, яхши томонингга сира қарамайди, қаёқдаги иприски гапларни сўрайди. Сиз билан бирга ишлашини билсам, бошқача кутиб олардим-а! Боғлар авжи шарбатга тўлган пайти эди. Битта томчисини оғзига томизиб қўйсам, тамшаниб кўзини каттароқ очиб қарарди-я! Бу гап Нурматовнинг худди юрагига бориб санчилгандай бўлди. Айни пайтда у ўзини шу қадар паст, шу қадар ожиз бўлиб қолгандай сизди. Рўпарасида савлат тўкиб ўтирган Эгамберди ака унинг хўжайнию Нурматов унинг қўлидаги югурдаги. Борса меҳмон қилди, келса қуруқ келмади, мана энди жавоб талаб қиляпти. Емоқнинг қусмоғи ҳам бор, дейдилар. Виждон ҳам, юрак ҳам шу қусиқ билан чиқиб кетиши керак.

— Ўша мухбир колхозингизга кетган.

Эгамберди ака ўрнидан туриб кетди.

— Ия, қачон? Шунақаям хом иш қиладими одам! Телефон қилиб қўйсангиз бўлмасмиди?!

— Эгамберди, — деб жиддий гап бошлади Нурматов, — қўйинг, шу гапларни. У мухбир менга сира ўхшамай-

ди. Ҳамма боғларингизнинг шарбатини бошидан куйганингизда ҳам, тилига бир томчи теккизмай кетадиган хилдан.

— Ия, дарров ўзингизга олдингизми? Сиз билан менинг йўриғим бошқа.

— Йўқ, бошқа эмас! — деб давом этди Нурматов. — Мен ҳам ўша мухбирга ўхшаш газета ходимиман. Фақат сиз билан аввал таниш бўлдим, кейин ошна-оғайни. Қарасам, унча-мунча оғзимга теккан шарбат тилимни боғлаб қўйибди. Газетада аллақачон чиқиб кетиши лозим бўлган материални шунча кун сақлаб ётдим. Сиз агар яхши одам бўлганингизда мендан бу ишни талаб қилмаслигингиз керак эди.

— Ана холос! Ёмонсиз дея қолинг! Мен ҳаддим сиққанидан айтдим-да! Ўзингиз биласиз, колхозчилик. Раисимиз ундок, раисимиз бундок, раисимизнинг гапи қонун деб юрган аъзоларим бирдан газетада мени ёмонлаб ёзганини ўқиб қолишса нима дейишади? Мени аввалгидай ҳурмат қилишмай қўйишади, гапимни писанд қилишмайди, натижада ишга путур етади. Ё нотўғрими гапим?

— Агар колхозчилар сизни чиндан ҳам ҳурмат қилишса, ёнингизга кириб камчиликларингизни бирга тузатишади.

— Э-э, бунақа ақлли гап бошқа, колхозчилик бошқа!

— Қўйинг энди, Эгамберди, бунақа гапларга чек қўяйлик. Қачон кўргингиз келса мени, марҳамат, фақат қуруқ келинг. Бориб қолгундай бўлсам, ҳамма қатори жўнатинг. Гапнинг очиги, Эгамов мен билан вижиллашиб қолди. У жуда ҳалол бола. Иложи бўлса, кўзига кўринмаганингиз маъқул... Мақола газетада чиқади.

Эгамберди аканинг юраги сиқилди. Назарида, уни танқид қилиб чиққан газетани колхозчилар қўлма-қўл кўтариб юргандай ўзини қўйишга жой тополмай қолди.

— Тирноқдан кир ахтарса албатта топади. Тўғрими? Қанча меҳнатинг, яхшилигинг турганда, ёмон томонингни кавлаштириб топиш ҳам инсофдан эмас-да, ахир! Ҳа, майли, қўлингиздан келмайдиган ишни сўраган эканман.

Эгамберди ака бирдан кетишга тараддулланиб қолди. Нурматов қаршилиқ кўрсатмади. Ҳеч кимга қарамай чиқиб кетди. Шофёри узатган пальтосини елкасига елвагай ташлаб олди. Ҳайрон бўлиб қолган шофёрнинг қўлига Нурматов беҳи солинган яшиқни тутқазди-да, иккинчисини ўзи кўтариб кўчага чиқди.

Эгамберди ака машинага кириб олган, хеч қаёққа карамай, индамай ўтирарди. Нурматов машина юкхона-сига яшикларни жойлаштираётганда, орқасига ўтирилиб тўнғиллади:

— Бу нима қилганингиз?

— Яшиклар эмас, киллолаб сотиб олиб еб ўрганган одам эдим. Оз бўлса ҳам ўшаниси юк бўлар экан. Хафа бўлмайсиз-да!

Эгамберди ака хайрлашмасдан жўнаб кетди. Нурматов уйга кирди. Кўзини пирспиратиб ҳали ҳам нима гаплигига тушунмай ўтирган хотинига бир қараб қўйди-ю, хеч нарса демади. Уй ичида тимирскиланиб бир нафас юрди, кейин кийина бошлади.

— Қаёққа?

— Редакцияга бориб келаман.

— Вой, ўлай, ярим кечада-я! Эрталабгача сабр қилинг.

— Дарвозани занжирлаб ол.

Нурматов редакцияга қандай етиб борганини билмади. Навбатчидан калитни олиб кабинетини очди-да, чирокни ёқди. Стол тортмасидан материални олиб, яна бир марта ўкиб чикди. Кейин қорозни дасталаб ўртасидан буклади-да, гарчи материал бланкага ёзилмаган бўлса ҳам, сарлавҳа устига катта-катта ҳарфлар билан «ТЕРИШГА» деб ёзиб қўйди. Унинг кўнгли бирдан ёришгандай, руҳи енгил тортгандай бўлди. Уйкуси келиб, бошини оҳиста столга қўйди.

IX

Толиб ўша кетганича дом-дараксиз кетди. Ёлғиз унга суяниб қолган, уни деб ҳамма нарсадан кечган Раъно учун бу катта фожиа эди, албатта. Раъно уни ҳар куни кутди. Эрталаб умид билан уйғонади, лекин кечқурун бўлса ўксик, ғариб бир алфозда уйга қайтади. Шу ўтган кунлар ичида Раъно жуда озиб, сўлинқираб қолди. Кўзларига қандайдир бир мунг, ҳасрат чўқди. Унинг бу аҳволини фақат Иқболгина тушунар, кўнглига қарашга, овутишга уринарди. Ўртоғининг бу хатти-ҳаракатини сезган Раънонинг хўрлиги келар, шунинг учун қалбида кечган изтироб-аламларни ҳатто Иқболга ҳам айтмасликка, билдирмасликка уринарди. Раъно ўз аҳволидан бировга ҳасрат қилишни ўйласа, нима учундир ўзини бечора, ташландиқ, кимсасиз бир ғариб каби ҳис қилар, бун-

дан ташқари, юрагининг аллақаерида ётган ғурур бировга ўзини ана шундай аҳволда кўрсатишга йўл бермасди.

Кечаси хаёл ухлатмайди. Кундузи бўлса, балки Толиб келиб кутиб тургандир, деган умид билан дарсда қандай ўтирганини билмайди. У домланинг гапини эшитиш у ёқда турсин, қаерда ўтирганини ҳам унутади. Кўнғироқ чалиниши билан юраги ўйнай бошлайди. Аввал коридорга чопади, ундан кўчага... Лекин Толиб йўқ, ана шу аҳволда Раъно бир неча кунни ўтказди.

Бугун ҳам дарсдан кейин ошиқиб кўчага чиқди-ю, яна бўшашиб туриб қолди. Кутубхонага боришни баҳона қилиб, Иқболдан ажралиб қолди-да, ёз кунлари Толиб кутиб ўтирадиган скамейка ёнига борди Аксари Толиб уни шу ерда кутарди. Ҳозир бу скамейкани қор босган, ёзда атрофида барқ уриб очилган гулларнинг сарғайган таналари қор остидан маъюс боқардилар. Раънонинг баттар хўрлиги келди. Гўё унга жуда катта бахтлар ваъда қилган муҳаббатнинг умри ҳам мана шу гуллардек сарғайган, тамом бўлган эди. Яқингинада бу ерда анвойи ранг гуллар очилиб ётарди. Раъно ҳам бу жойга худди шу гуллардек очилиб, кулиб келарди. Энди-чи? Энди гуллар ҳам сўлибди... Севги-чи? Нахотки... Нахотки, у ҳам сўлиган бўлса?!

Раъно скамейканинг бир четигаги қорни қўли билан сидириб ташлаб, оҳиста ўтирди. Унинг уйга қайтгиси келмасди. Иқболнинг ойиси унга сира ёқмас, унинг ясама меҳрибончиликлари, енгил қилиқлари доим Раънонинг гашини келтирарди. Бундай кезларда Раъно Азизани жуда соғиниб кетарди. Раъно Азизанинг бутун хатти-ҳаракатларини ўйлаган, кўз олдига келтирган сайин, унинг назарида, Азиза шундай бир олижаноблик чўққисига кўтарилардики, Раъно ўз виждони олдида хижолатликда қолар, Иқболларникида бир дақиқа ҳам тургиси келмас, Азизанинг оёғига бош қўйиб кечирим сўрагиси келарди. Лекин, Азиза-чи? Азиза кечирарми-кан? Онаси ўрнига она бўлган, унга қанча яхшиликлар қилган кишига Раъно нима қайтарди? Кўрнамаклик қилди, холос. Балки, дадаси билан ойисининг Толиб ҳақидаги гаплари тўғридир. Бўлмаса, нега Толибдан дарак йўқ? Қайси куни Толибнинг ўртоқларидан биттаси Раънони кўриб, худди уни мазах қилгандек кинояли илжайиб ўтиб кетди. Нега шундай қилди-а? Сен аҳмоқ бўлиб унинг дардига куйиб юрибсан! У бўлса, айшини суриб юрибди, деганимикан? Йўғ-э, балки Раънога шундай

кўрингандир? Балки, Толиб касал ётгандир? Ахир, у ўша куни, мазам бўлмапти, деган эди-ку! Ундай деса, Раънонинг дугоналаридан бири уни кўрганини айтувди...

Раъно совуқдан оёғининг увишиб қолганини сезиб, тиззасининг кўзини ишқалаганича ўрнидан турди. Қаёққа боришини билмай, бир нафас иккиланиб турди-да, кейин оҳиста юриб Иқболларникига кетди.

Эрталаб дарсга бориш учун Иқбол билан бирга уйдан чикди-ю, трамвай бекатига етмай негадир тўхтаб қолди.

— Юрмайсанми? Кеч қоламиз, Раъно!

Раъно ўрнидан кимирламади. Иқболга зўрма-зўраки ғалати бир илжайиб қаради. Трамвайга чикиб улгурган Иқбол қайтиб тушди. Трамвай юриб кетди.

— Нега туриб қолдинг? Юрмайсанми?

— Мен... мен бугун бир-икки дарсдан қолсам нима қилади?

— Нега? Айтсанг-чи?

— Толибдан хабар олсамми, деган эдим.

Иқбол ҳам кейинги вақтларда Толиб ҳақида унча-мунча гаплар эшитган, шунинг учун Раъно олдида уни аввалгидек мақтаб гапирмас, мумкин қадар Раънонинг кўнглини қолдирадиган гаплар айтишга уринарди. Шунинг учун ҳам ҳозир Раъно ўз мақсадини Иқболга бироз тортиниброк айтди. Иқбол аввал индамади, кейин:

— Майли, ўзинг биласан, — деди-да трамвайдан қолмаслик учун чошиб кетди, Раъно бўлса, троллейбустга ўтирди.

Толиб ўқийдиган институтга етиб келиши билан дарсга қўнғироқ чалинди. Раъно шошилиб юқорига, иккинчи қаватга чикди. Студентлар кўп, кечроқ қолганлари Раънони уёқдан-буёққа туртишиб, аудиторияларга ўқитувчидан олдин кириб олишга шошилардилар. Коридорда ғала-ғовур. Раъно атрофга аланглаб Толибни кидирарди. Бир зумда коридор ҳам бўшаб, ғала-ғовур тинди. Раъно атрофга жовдираганча бир ўзи қолди. Аудиториялардан бирига кириб кетаётган қорачадан келган, ўрта бўй бир йигит Раънога юмшоққина бир қараб кўйди. Раънони танирмикан-а!

Раъно дарс кетаётган бир вақтда коридорда туришни эп кўрмасдан, оёғининг учи билан битта-битта босиб кўчага чикди. Деканатга кириб сўрайин деса, негадир уялди. Майли, танаффус бўлгунча кутади. Балки, студентларнинг орасидан ялт этиб кўриниб қолар.

Раъно қўнғироқ бўлгунча кўчада айланиб юрди. Ке-

йин яна иккинчи қаватга чикди. Эшиклар бирин-кетин очилиб, тўда-тўда йигит-қизлар чиқа бошладилар. Коридор бир зумда одамга, кулгига тўлди. Раъно ҳамон атрофга аланглар, уёқ-буёққа қарарди. Унинг ёнида ҳалиги ўрта бўй, қорачадан келган йигит пайдо бўлди.

— Кечирасиз, Раънохон, мабода Толибни қидираётганингиз йўқми?

Раъно хайрон бўлиб қолди. Бу йигит унинг исмини қаёқдан билади? Толиб айтганмикан? Ўртоғимикан? Балки, бирон гап таянлагандир?

Раъно бироз қизаринкиради. Хижолатлик билан бош силкиди.

— Юринг, ташқарига чиқайлик, — деди йигит.

Улар пастга тушиб, холироқ бир жойга келдилар. Раъно жавоб кутиб йигитга қаради. Энди унинг юзида аввалги юмшоқлик эмас, қандайдир бир жиддият бор эди.

— Раънохон, мен сизга тўғриси, билганимни айтишим керак, — деди йигит бироз тутилиброқ. Унинг шевасидан тошкентлик эмаслиги, Фарғона томонлардан келганлиги билиниб турарди. — Мен Толибнинг яқин ўртоғи эдим. Сизни таниганим ҳам шундан. Вақт оз, бўлмасам, сизга батафсил гапириб берардим. Қисқаси, Толиб бундай хурматга арзимади. Мен ҳам аввал сизга ўхшаб унга жуда ихлос қўйган эдим.

Шу пайт қўнғироқ чалиниб қолди. Раъно гапнинг аниғини билишга шошилиб йигитга қаради. Йигит юқорига чиқишга қўзғалар экан, Раънонинг тирсагидан ушлаб туриб, шошилиб гапирди.

— У қари бир хотинга айланишади. Ўшанинг кетидан аллақаяққа гастролга кетибди. Эшитишимча, у хотин Толибни аввал сиздан рашк қилибди, кейин ишдан бўшатиб юборибди. Толиб... ҳалиги... бойваччаликка ўрганиб қолган эмасми, чидолмасдан ялиниб кетидан кетибди.

Йигит шу сўзларни айтди. Шошганидан бўлса керак, Раъно билан ҳатто хайрлашмасдан зина томонга бир-икки қадам босди. Кейин орқасига қараб, ранги ўчган, хайкалдай қотиб турган Раънонинг ёнига келди.

— Хафа бўлишга арзимади, Раънохон, сира арзимади! Йигитликка ҳам дов туширди у аҳмоқ! Тағин мендан хафа бўлманг. Тўғриси айтгим келди-да! У алдаса, унинг устига, мен ҳам тўғриси айтмасам, унда қандок бўлади? Хафа бўлманг, хайр!

Йигит зинадан югуриб чиқиб кетди. Қайрилишга ет-

ганда орқасига бир ўгирилиб, Раънога қандайдир ачи-нишга ўхшаган бир назар билан қараб қўйди.

Раъно шу турганча қанча турганини билмайди. Фақат кўчага жонсиз, ҳеч нарсани идрок қилолмайдиган бир аҳволда сургалиб чиққанини сезди, холос. У атрофдаги одамларни, ҳаётни, ҳамма нарсани унутди. Ҳамма нарсага бефарқ, лоқайд назар билан қаради. Нима бўлса, оламни сув босиб кетса ҳам ҳозир унга бари бир. Юраги эзилиб ётибди-ю, кўзига бир қатра ёш келмайди. Аллақайларга, жуда олис-олисларга кетгиси, кўз ёшини ҳеч кимга кўрсатмасдан, ўкириб-ўкириб йиғлагиси келди. У ана шу аҳволда қаёққа кетаётганини билмасдан, ўйламасдан қадам босарди.

— Раъно! Ҳай, қизи тушмагур, нега индамайсан?! Раъно деяпман! Раъно!

Раънони кимдир чақиргандай бўлди. У секин орқасига қаради. Ундан бир-икки қадам нарида катта тивит рўмолга бурканган, корзинка кўтарган бир аёл келарди. Бу хотин Раънонинг асли ота маҳалласидаги бир девор қўшнилари эди.

— Нега индамайсан, қизи тушмагур? — Аёл Раънони кучоқлаб, елкасига қоқиб кўришди. — Шунча чақираман, эшитмайсан-а! Худо етказгандай кўриниб қолдинг. Бўлмаса, ўзим қидириб бормоқчи эдим. Дадангдан хат келди.

Раъно бир сесканиб тушди.

— Қачон? — деди у титроқ товуш билан.

— Беш-олти кун бўлиб қолди. Қизим, бормисан, йўқмисан, деб йиғлаб-йиғлаб ёзибди, шўрлик! Ҳозир ишинг бўлмаса, юра қол, ўқиб, тезроқ жавоб ёз, хурсанд бўлади бечора. Раъно ихтиёрсиз хотинга эргашди. Йўл-йўлакай қўшнисининг саволларига истар-истамас жавоб берар, кўпинча унинг нима сўраганини билмай қолиб, юзига анграйиб қарарди.

Раъно маҳалласига, болалиги ўтган кўчага қайрилар экан, кўнглида, ҳаёлида ҳар хил кўнгилсиз хотиралар бир-бирига қоришиб кетди. У шу кўчада туғилди. Ҳали ҳаётнинг ташвишларига тушунмаган беозор болалик кунларини шу ерларда ўтказди. Мана шу кўчалардан у дугоналари билан мактабга борди, кулишди, қувалашиб ўйнашди. Лекин... лекин бу кўча яхши хотиралардан кўра, аччиқ кўзёшларини кўпроқ эслатарди. Адаси онасини урган кезларда Раъно безиллаб уйдан қочиб чиқиб, шу кўчада мўлт-мўлт йиғлаб ўтирарди. Онасини худди

шу кўчадан туғруқхонага олиб кетишди. Кейин... кейин худди шу кўчадан унинг жасади кетидан чирқиллаб қабристонга борди... Раъно томоғига тикилган алланарсани култ этиб ютиб, кўзларини ерга қадаганча кўшни аёлга этиб олиш учун қадамини тезлатди.

Улар уйга кирганларида печка ёнида нималарнидир шивирлашиб ўтирган болалардан каттароғи сакраб ўрнидан турди.

— Ие, Раъно опа, келинг!

Қолган болалар, афтидан, Раънони танимасалар керак, хайрон бўлиб унга қараб қолдилар. Фақат энг кичкинаси ҳеч нарсага парво қилмай ойиси ерга қўйган корзинкани кавлай бошлади.

Аёл шошиб-пишиб рўмолини ечиб кўрпача ёзди.

— Ўтир, Раънохон, совуқ егандирсан. Маннобхон, чой кўйиб юбор, ўғлим.

Аёл тоқчадаги кутичаларнинг бирини очиб, бироз уринган, иккига букланган конвертни олди-да, Раънога узатди. Раънонинг юраги ўйнади. Билинар-билимас титраган қўллари билан хатни олиб, савсар қаламни ҳўллаб ёзилган адресга кўз югуртирди-да, шошилиб очди.

«Жондан азиз, шакардан ширин қизим Раънохонга. Мусофир шаҳарларда сов-саломат юргувчи дадангдан деб билгайсан. Қизим, нури дийдам, бормисан, бор бўлсанг, қаерларда юрибсан...»

Раъно негадир хатнинг у ёғини ўқиёлмай бошини кўтарди. «Жондан азиз, шакардан ширин... нури дийдам». Бу гаплар Раънонинг меҳрини уйғотиш ўрнига, юрагини тошга айлантириб юборгандай бўлди. Агар Раъно чиндан ҳам «нури дийда» бўлсайди, нега шу «нури дийда»нинг бахти бўлган онасини аямади? Ахир, унинг етим қолишига ўз дадаси, мана шу «жондан азиз қизимга» деб хат ёзиб ўтирган дадасининг ўзи айбдорку!

Толибдан ҳам умидини узган, дунёда меҳрибон ҳеч кими йўқдай кўринган бир пайтда, дадангдан хат келди, деган гап юрагининг аллақаерига тегиб ўтган эди. Энди чи? Энди бу сўз бирданига ўз кадрини йўқотди-қўйди. Дадаси ана шу қилгуликларни қилган вақтда ёш бола эмас эди. Катта киши эди... Ахир, шўрлик онаси бир кун эмас, бекордан бекорга ҳар куни калтак ер эди... Шу тобда Раънонинг кўзига қонга беланиб ётган онаси кўрииб кетди. У секин кўзини юмди. Икки қатра ёш юзи ус-

тидан думалаб тушди. Қўшни аёл буни, дадасининг даргани топганидан, деб ўйлаб, ҳеч нарса демас, унга дас-турхон ёзиш билан овора эди.

Раънонинг хотиридан яна онасининг тобути орқасидан йиғлаб кетаётгани, отаси қамалганидан кейин уйда ёлғиз қолиб, қўрқиб йиғлаганлари, ҳеч ким қолмаган уйини бутунлай ташлаб, орқасига қарай-қарай Азиза ёнига бутунлай кетгани, ҳамма-ҳаммаси бирма-бир ўта бошлади. У қўлида ушлаб турган хатни секин-аста вижимлаб кўрпача устига ташлади-да ўрнидан турди.

— Ҳей, бу нима қилганинг? Бир пиёлагина чой ич, ичинг исийди.

— Раҳмат, жуда зарур ишим бор. Бошқа келаман.

Аёлнинг шунча қистовига қарамай, Раъно парижонлик билан чиқиб кетди.

Қўшни хотин Раънони жўнатиб уйга кирганда кўрпача устида вижимланиб ётган хатни кўриб қолди.

— Вой, қизи тушмагур, эсини еб қўйганми бу қиз, хат қолиб кетибди-ку! — Аёл кўчага чопди. Лекин, Раъно аллақачон кетиб бўлган эди.

Х

Азиза уйига деярлик югургандай келди. Ҳеч нарсага қарамасдан шошиб-пишиб кийимларини алмаштирди-да, сумкасини олиб қайтиб чиқиб кетди. Уйда Эгамов йўқ эди. Меҳри хола бўлса ҳали Азизанинг, бугун мажлис бор, деганини эшитгани учун қаёққа деб сўрамади.

Кечаси билан ёққан қордан кейин шивалаб ўтган ёмғир йўлларни ойнадай ялтиратиб юборган эди. Сал эҳтиётсизлик билан қадам боссанг, тийғониб йиқилишинг аниқ. Азиза минг машаққат билан троллейбус бекатига бориб олди. Пальтосининг энгини қайириб соатига қарадию ранги ўчди, бесарамжонлик билан атрофга жовдиреди. Ўтаётган машиналар ичидан бўш таксини тўхта-тиб, унга ўтирди. Шофёрга адресни айтар экан, энгил тортгандай чуқур нафас олиб қўйди.

Азиза, икки кўзи соатида экан, унинг хатти-ҳаракатини муҳокама қилмоқчи бўлган ўртоқларининг ҳеч бўлма-са шу бугунги, ҳозиргина Азиза шохид бўлган воқеани ўз кўзлари билан кўрганларида эди, деган ҳаёл унинг калласида айланарди.

Ўзининг хулқи муҳокама қилинадиган бугунги мажлисга Азиза руҳан кўп тайёрланди. Балки, ҳаётнинг та-

лабларидан кўра мен ҳиссиётга кўпроқ берилиб кетаётгандирман, деган фикр уни жуда узоқ ўйлашга мажбур қилди. Қанча ўйламасин, бари бир, ўзини қоралайдиган бирон иш қилмаган деб топар, буни ўртоқларига қандай қилиб, нима деб тушунтириш йўллари уни ўйларди.

У ҳали ана шу айтмоқчи бўлган гапларини қовозга қоралаётганда уни бир киши йўқлаб келди. Азиза дарвозахонага чиқди. Бошига қулоқчин, эгнига телогрейка кийган ўрта ёшлардаги бир одам махталлик ва илтижо билан унинг йўлига термулиб турарди.

— Опажон! — деди у киши гарчи Азизадан бир неча ёш катта бўлса ҳам. — Яхши уйда экансиз. Бизникига бир бориб келмасангиз, сира бўлмайти!

Азиза нима гаплигини дарров тушунди.

— Нега туғуруқхонага юбормадингиз?

— Бормайти, сира унамайти. Жон опажон, сўзимни қайтарманг!

— Ахир, уйда мумкин эмас-ку!

— Йўқ деманг, барака топинг, бола-чақаларим кўп. Кампир-сампирлар кечадан бери жуда қийнаб юборишди. Уйим узоқ эмас, бир маҳалла нарида турамыз.

Бу одамнинг овозидаги, қиёфасидаги ташвишни, ёлворишни кўрган Азиза бошқа эътироз билдирмади. Келган кишидан адресини сўраб олди-да, ҳозир қайтиб чиқаман деб, уйга кириб кетди. Азиза уйдан туғуруқхонага телефон қилиб, беморнинг адресини тайинлагач, ўзи кўчага чиқиб, кутиб турган ҳалиги кишига эргашди.

Улар етиб келишди, беморнинг эри тўхтаб, Азизага йўл берди, Азиза уйга кириши билан беморнинг ёнида ўралашаётган бири ўрта яшар, иккинчиси кексароқ хотин у билан хушламайгина сўрашиб, четга чиқишди.

— Нега туғуруқхонага бормадингиз? — деб сўради Азиза бемор аёлнинг билак томирини ушлаб кўраркан.

Аёл қуруқшаган лабларини ялаб, инқиллаб жавоб берди:

— Йўқ, йўқ, бормайман. Бир борганимда эркак киши тепамга кириб келдию дардим қочиб кетиб, бундан баттар қийналганман.

Шу пайт кўчадан машинанинг гувиллаб келиб тўхтагани эшитилди. Кетма-кет уйга халати устидан пальто ташлаган икки аёл кириб келишди.

Боядан бери Азизага меҳр, ёлвориш, умид билан термулаётган бемор аёл, бирдан унга ёмон назар билан қаради.

— Қаёқдан келишди булар? Бормайман дедим-ку! Боринг, ўзингиз ҳам керак эмассиз, булар ҳам. Кетинглар!

— Ҳеч қанақа эркак йўқ у ерда! Уйда қийналасиз. Бирон касалга чалиниб қолишингиз мумкин.

— Шунча болани уйда тукқанман, бало ҳам урмаган, — дея Азизага нафрат билан ёмон қараш қилди. — Бормайман, вассалом!

Беморни олиб кетиш қийин бўлди, уни судрагандек олиб чиқиб кетишди. Азиза, яна ҳалиги келган врачлар, ҳеч қанақа эркак бўлмади деб, минг бир қасам ичиб, зўра кўндиришди.

...Азиза етиб келганида ҳамма йиғилган эди. Ҳатто Гулсумга ўхшаган баъзи бировлар унинг кечга қолганидан қувонишга ва ўзаро шивирлашиб олишга ҳам улгурган эдилар. Совуқ бўлишига қарамасдан терлаган, қизарган Азиза кириб келиши билан ҳамма жим бўлиб қолди. Азиза ўтирганлардан кечирим сўрагандай бир назар ташлаб қўйиб, бўш стулларнинг бирига ўтирди.

Мажлис бошланди. Одатдаги расмий гаплардан кейин бош врач Азизанинг келажаги порлоқ, қобилиятли доктор эканлигидан гап бошлаб, ҳозир ана шундай умидли бир шифокор катта хато йўлга тушиб қолганлигини, бу йўл Азиза учун хавфли эканини тушунтиришга уринди.

— Ахир, ўртоқ Мансурова бола эмаски, бу гапларни тушунмайди десак. Нотўғри ҳаракати учун берилган ҳайфсанни ҳам ўртоқ Мансурова писанд қилмади. У медицинанинг солдати эканлигини унутган, фақат хотинлик шаънини ҳимоя қилиш билан овора. Ахир, практика бўлмаса, биз ёш врачларни қандай қилиб ҳар тарафлама камолатга эриштирамиз? Ахир, биз шу касбни танлаган ўртоқларга медицинадан умумий таълим беришимиз керакми-йўқми? Кераккина эмас, шарт бу, ўртоқ Мансурова! Европага қаранг, гинекологларнинг кўпи эркаклардан. Хўш, нега бизда мумкин эмас экан? Ўртоқ Мансурова касалларнинг ҳиссиётини ҳимоя қилиш ўрнига, уларга доктор учун касал эркакми, хотинми, бунинг фарқи йўқлигини тушунтиришингиз керак эди.

Бош врачдан кейин сўзга чиққанлар ҳам асосан унинг гапини такрорладилар. Партия ташкилотининг котиби, новча, ориқ одам айтилган гапларга қўшимча қилиб бундай деди:

— Ўртоқ Мансурова яна бир масала устида яхшироқ

ўйламаган кўринади. Хали бизда врачлар етарли эмас. Баъзи жойлар борки, бутун бир қишлоққа битта врач тўғри келади. Агар биз эркакларни бу касбга йўлатмасак, аҳвол нима бўлади; Айтайлик, қишлоқда ишлаётган врач эркак киши бўлсин. Бир хомиладор аёлни тўлғоқ тутиб қолди, дейлик, аҳволи оғир. Хўш, эркак врач бу касбдан хабарим йўқ деб, қараб туриши керакми ёки беморни ўлимдан сақлаб қолиши керакми? Жавоб ўз-ўзидан ҳаммага тушунарли бўлса керак. Демак, эркак студентларни ҳам медицинанинг бу соҳаси билан таништиришимиз лозим экан. Фан, ҳаёт олға қараб тараққий қилаётган бир вақтда, баъзи бир орқада қолиб кетган хотин-қизларнинг кўнглига қараб, фанга тормоз бўлиш врач учун жуда катта камчилик, албатта.

Азиза сиртдан жуда хотиржам кўринса ҳам, қаттиқ ҳаяжонда ўтирарди. Мажлис давомида уни ҳимоя қилдиган сўзни ҳеч ким айтмади. Унинг фикрига хайрихоҳ бўлган баъзи аёл врачлар эса сўзга чиқмасдан индамай ўтиравердилар.

Охирги сўз Азизага берилди. У ўрнидан туриб стол ёнига борганида ҳаяжони ҳам босилгандай бўлди. Ҳамма унинг сўзини, тавба-тазарру қилишини кутарди.

— Бу ерда менга қаратиб айтилган таъналар тўғри, албатта, — деб гап бошлади Азиза. — Лекин, кўнглим бошқа гап айтиб турган бир пайтда ўзим бошқасини айтишим керак эмас. Шунинг учун ҳам гуноҳимни кўркўрона бўйнимга олмасдан, ана шу «гуноҳ»ни қилишга мажбур қилаётган сабабларни нотўғри десалар, у ҳолда ўз фикримни қатъий ҳимоя қилиб, мунозарага киришишга тайёрман. Мулоҳазаларимдан бири шуки, биз халқнинг миллий хусусиятларини эътиборга олмайтимиз. Ана шунинг натижасида биз ҳали туғувчи хотин-қизларни юз фоиз туғуруқхоналарга жалб қила олмаяпмиз. Медицинанинг катта вазифаларидан биттаси, менимча, саводсиз дояларга йўл бермаслик, хотин-қизларни ўшаларнинг қўлига ташлаб қўймасликдан иборат. Халқнинг миллий хусусиятларини назарда тутмаганимиз учун ҳам халқ ичида сохта доялар кўпайиб кетган. Туғуруқхонага келишни истамаган хотинлар бор экан, бундай доялар ҳам яшаверади, албатта. Хўш, туғуруқхоналарга нега хотин-қизлар келишга унамайди? Сабаби ўзларингга маълум: эркак докторларга кўринишни истамайдилар. Қани, айтинлар-чи, ўртоқлар, эндигина паранжи ташлаб, юзини очган ўзбек аёлини қандай қилиб

эркак гинеколог ёнига опкириб бўлади? У ўлимга рози бўлади, аммо кирмайди!

Азизанинг айтаётган гаплари негадир тингловчиларга таъсир қилмаётганга ўхшади. Мажлис аҳли гўё бу гапларни биламиз, бошқа гапинг йўқ бўлса, мажлисни тугата қолайлик деяётгандек эди.

Сенга нима бўлди, Азиза? Юрагингни ўртаган гапларни айтмайсанми, айт, ҳаммасини тўкиб сол!

Мажлис аҳли унинг гапларига эътибор бермай ўзаро шивирлашиб, бепарво ўтиришибди. Азизада қандайдир бир шижоат уйғонди. Энди ҳеч кимни аямасдан очикчасига гапирмоқчи бўлди.

— Айтинглар-чи, — деди Азиза, — шу ерда ўтирган эркаклардан қайси бирингининг хотинингиз ёки қизингиз шаҳар туғуруқхонасида бола туғибди? Мана, сиз бош врачсиз. Ҳатто ўзингиз ҳам бу қоидага амал қилмагансиз. Хотинингиз икки боласини ҳам қишлоққа бориб туғиб келган. Чунки у ердаги туғуруқхона медицина билим юртлари ва институтлардан узоқда. У ердаги туғуруқхоналарда практика ўтказилмайди... Сиз парткомсиз. Ҳозир мени қоқоқликда айбладингиз. Ўзингиз эса келинингни тундириш учун Қашқадарёнинг Нишон районидаги Қовчин қишлоғига олиб боргансиз... Уч кун бўлди эрталаб автобус бекатида икки студент йигит ўзаро гаплашиб туришганига гувоҳ бўлдим. Чақалоғини бағрига босган бир жувон келиб автобус кута бошлади. Студентлар эса бир-бирини туртишиб ҳиринг-ҳиринг кулишарди. «Уни танияпсанми? — деди биттаси шеригига. — Туғаётганда тепасида турган эдик... Бай-бай, бунақа оқ баданни умримда кўрмаганман! Онаси сутга чўмилтирганми, дейман. Бўғоз пайтида қомаги шундоқ бўлса, бошқа пайтда қандоқ бўлган экан?! Ўшанда бир маза қилган эдик-да!» Йигитлар бир тамшаниб олишди... Мана сизга практикантларнинг олган сабоқлари! Бир эслаб кўринг, студентлик пайтингизни бир эсланг-чи! Жарроҳликдан, терапиядан, гигиенадан ўтказиладиган практикаларга студентлар хоҳласа келарди, хоҳламаса келмасди. Аммо гинекологиядан практика бўлса, бошқа факультетда ўқийдиган ўғил болалар ҳам оқ халат кийиб ҳаммадан олдин келиб туришарди... Энди тарихга бир назар ташлайлик. Бухоро хони Амир Насрулло Қўқонни босганда Шарқнинг буюк шоираси Нодирабегим итоат этмагани учун сочини кестириб, сўнг яланғоч холда Қўқоннинг энг гавжум майдонида қатл қилдирган.

Шунда бутун Қўқон халқи орқаси билан юриб келиб шоиранинг жасади атрофида жонли девор ҳосил қилади. «Сочи кесилган момом, Гиси бурида момом!» деб фарёд кўтарган. Шоиранинг баданига номахрамларнинг назарини туширмаганлар. Сиз Европани мисол қиляпсиз. У томонларнинг урф-одати, шарм-ҳаёси бошқача. Ота денгиз бўйидаги пляжда уятини яримта дастрўмолчадек учбурчак латта билан тўсиб олган кизининг ёнида қумда думалаб ётаверади. Улар учун гинеколог эркакми, аёлми фарқи йўқ. Билиб қўйинг, Шарқ бошқа, Фарб бошқа...

Шу пайт навбатчи ҳамшира шошиб кириб бош врачнинг қулоғига бир нималар деб шивирлади-да чиқиб кетди. Бош врач сапчиб ўрнидан турди.

— Азизахон, синглим, нутқингизни бўлишга мажбурман. Учинчи палатада ЧП юз берган...

У шундай деб шошиб чиқиб кетди. Бошқалар ҳам унинг орқасидан эргашишди. Азизанинг гапи оғзида қолди.

Бундан икки соатлар чамаси олдин тўлғоғи тутиб қолган ёши ўтганроқ бир хотинни олиб келишган эди. Уни палатага эмас тўппа-тўғри туғиш бўлимига олиб кирдилар. Хотиннинг хуши ўзида эмасди. Тўлғоқ авжига чиққан, у аранг ўзини тутиб турарди. Кўзини очишга ҳам мажоли келмасди. Уни ечинтириб туғиш столига ётқизишганда машаққат билан кўзини очди, очдию дахшатли бир нарсага рўбарў бўлгандек сапчиб қаддини ростлади. Тепасида турган саккиз чоғли эркакни кўрди, вужудида қандайдир ваҳший бир куч пайдо бўлди. Тўлғоқ қайгадир ғойиб бўлди. Туғиш столидан сирпаниб тушар экан, тагига тўшалган оппоқ чойшабни бошига ёпиб эшик томонга югура бошлади. Олдидан тўсиб чиққанларнинг унисини у ёққа, бунисини бу ёққа суриб, йўл-йўлакай: «Бу кунимдан ўлганим яхши, ўлганим яхши!» деб йиғлаб борарди. У узун коридор охиридаги дераза олдида тўхтади. Бир сапчиб деразага чикдию ўзини ерга отди.

Сал фурсатдан кейин пастдан чақалоқнинг биғиллаб йиғлагани эшитилди.

Санитарлар, врачлар зиналардан тушиб тепасига келганларида хотин сўнгги нафасини олаётган эди. У гурсиллаб ерга тушганда зарба кучидан бола туғилган эди. Хотин эса ҳолсиз ётарди. Ҳамшира болани кўлига олганда хотин унга қарагандек бўлди. Лаблари илжайишга мойил бир кимиради. Кейин энгак ташлади.

Азиза унинг очик қолган кўзларига қараб сесканди. Ўзидан — гинеколог Азиза Мансуровадан нафратланиб кетди. Бу хотинни у бундан атиги икки соатлар чамаси олдин, унинг норозилигига, илтижоларига қарамай «Тез ёрдам» машинасини чақириб, туғурукхонага жўнатган эди. Ўшанда хотин Азизага нафрат билан қараб қўйганди. Унинг ҳозир очик қолган кўзларида ўша нафрат қотиб қолгандек, боламни етим қилдинг-а, деган асло эсдан чиқмас бир ифода, таъна абадий туриб қолгандек эди. Бу ифода, бу айтилмаган сўз энди уни умр бўйи таъкиб қилишини ўйлаганида Азизанинг юрак-бағри ўртаниб кетарди.

ХОТИМА

Раъно қўшни хотинниқидан чиқиб кетгандан кейин кўчада қанча тентираб юрганини билмади. Фақат унинг ҳеч кимга кўрингиси, ҳеч қаёққа боргиси келмасди.

Раъно, китобларда муҳаббат инсонни камолатга эриштиради, қалбини қимматбаҳо жавоҳирларга тўлдиради, деган гапларни ўқирди. Ҳозир унинг назарида бу муҳаббат беғубор қалбини ўткир тирноқлари билан ўйиб олгандай, жавоҳир ўрнига йиринг-фасод қолдиргандай эди.

У Толибдан нафратланар, лекин унита олмас, бир томондан эса ўзининг илк муҳаббатини, эсини таниганидан бери қалбида сақлаган, эъозлаган ҳисларини шундай бир номард йигитга бағишланганидан қаттиқ аламда эди. Раъно эрталаб Толибни қидириб борганида учратган йигитнинг: «Толиб алдаса, унинг устига, тўғриси айтмай мен ҳам алдасам, қандоқ бўлади», деган гапини эсласа, бутун вужуди зириллаб кетарди. Бу гап Раънони аянч бир аҳволда қолгандай кўрсатса, иккинчи томондан, ўша йигит билан бирон жойда учрашиб қолиш эҳтимолини ўйлаб ўзидан ўзи кизарарди.

У Азизанинг гапига кирмади, қизим деган Эгамовнинг гапини оёқости қилди. Энди уларга қайси юз билан қарайди? Қайси юз билан кўринади? Раъно ана шу андиша чангалида тўлганар экан кўзи бирдан қаршисидан келаётган Азизага тушдию ҳайкалдек қотиб қолди. У орқага қайтишни ҳам ёки Азиза билан рўбарў бўлишини ҳам, хулласи, нима қилишини билмас, вужудига аллақандай титроқ югурган эди.

Азиза хаёл суриб, шошмасдан келарди. Баланд симёғочдаги лампанинг хира нури, унча-мунча учқунлаб

турган қор қўнган пешонасидаги қўнғир сочларини ёритиб турарди. Унинг қўлида ҳамиша кўтариб юрадиган сумкаси. Эғнида ўша Раъно билан бирга тиктирган пальтоси. Раънонинг юрагини бирдан қаттиқ соғинч ҳисси қоплади. У Азизанинг бўйнига осилиб ўкириб-ўкириб йиғлагиси, ундан келадиган ажойиб бир таниш ҳид, Раънонинг димоғида сақланиб қолган ҳид — она ҳидини тўйиб-тўйиб ҳидлагиси келарди.

Азиза бошидан сирпанган рўмолини тузатаман деб қўлини кўтарганида кўзи шундайгина олдида турган Раънога тушди. У бир лаҳза индаёлмай қолди. Кўзларини катта-катта очиб энтиқди.

— Раънохон! Қизим! — деди у титроқ товуш билан.

Раъно ўзини Азизанинг бағрига отди. У овоз чиқармасдан йиғлар, Азизани қўйиб юбормасди. Раънони онасидан кейин ҳеч ким шу Азизачалик меҳрибон товуш билан «қизим» деб чақирмаган. Мана, яна ўша меҳрибон, ёқимли овоз.

Она-бола ана шу қўйи кўчада анча вақт туриб қолишди. Азиза ҳушини тўплаб уни юпатишга урина бошлади. Раъно бўлса, Азизани сира қўйиб юбормас, гўё ундан ажралиб қолишдан кўрққандай эди.

— Юр уйга. Совқотибсан, шекилли, қўлларинг музлаб кетибди.

Азиза бўйнига чирмашган Раънонинг қўлларини секин олиб, уни қўлтиқлади-да, оҳиста бошлаб кетди.

Раънони Эгамов жуда хурсандчилик билан кутиб олди. Наргис бўлса, бўйнига ёпишганича сира қўйиб юбормади. Фақат Меҳри хола совуққина сўрашиб чиқиб кетди.

Бу оиладаги меҳрибонлик, самимият Раънонинг қалбида қачондан бери азоб бераётган хижолатликдан асар қолдирмади. У кўзларига ишонмас, худди ёш боладек Азизани кучоқлаб эркаланар, Наргисни ўпиб-ўпиб суярди.

Шу куни бир неча кунги изтиробдан кейин Раъно одамдай бўлиб биринчи марта ухлади. Унинг синиққан, бироз озган юзига Азиза меҳр билан термилар экан, ҳаёт оқимининг биринчи гирдобидан соғ-саломат чиққани ҳақида ўйларди.

Раъно ёшлигидан жамият ҳаётига боғлиқ бўлмаган, унинг қонун-қоидаларига бўйсунмаган, алоҳида бўлган шахсий ҳаётнинг гурзиси остида ўсди. Майли, лойни қанча тепсалар, шунча пишади. Яхши пишитилган лойнинг

пиёласи эса тоза, жаранглайдиган бўлади. Одам ҳам шундай. У ҳаётнинг машаққатли ўнқир-чўнқир йўллари-дан қанча кўп юрса, шунча чиникади, шунча пишади, енгилмас бир қудратга айланади. Баъзи бир сарқит одамлар бўладики, бирон арзимас баҳонани топсалар, кишини оёқостига олиб тепкилайдилар. Кейин эса уни ўзлари пишитганларидан, чиниқтирганларидан хабарсиз қоладилар.

Азиза Раънони ана шундай енгилмас, иродали бир қиз бўлишини истар, онаси сингари ҳаётнинг машаққати олдида таслим бўладиган қилиб эмас, ўз тақдирини ўзи яратадиган жасур, виждонли, одил қилиб ўстиришни ўйларди. Унинг ана шу тарбияси бугун биринчи самарасини берди: Раъно ўзининг нотўғри ҳаракатини тушунди, виждони олдида азобланди.

Азизанинг хаёли беихтиёр бугун очиқ қолган масала, тугамаган мажлисга кўчди. У ҳамон ўз фикрида мустақил эди.

Худди шу пайтда иккинчи уйда папирос тутатиб, газета қараб ўтирган Эгамовнинг хаёлида ҳам шунга ўхшаган гаплар кезарди. У бугун редакцияга борганида столи устида турган газетанинг янги сонига ва унда босилган Эгамберди ака ҳақидаги мақоласига кўзи тушди. Мақолани ўқиб чиқди. Лекин Нурматовга ҳеч нарса демади. Виждон азобидан енгиллаган, лекин Эгамов олдида ҳали хижолатликдан чиқмаган Нурматов юрагини эзиб ётган гапларни айтиб, кўнглини бўшатгиси келар, бироқ, ёш жиҳатидан Эгамовдан катталиқ ғурури уни зўрға-зўрға тийиб турарди. Охири бўлмади, лаблари пирпиради, тутилиб, бўғилиб бир-икки оғиз гапира олди, холос.

— Қодиржон, кечиринг энди. Гапнинг тўғриси, Эгамберди билан танишлгим бор эди. Жуда хунук иш қилдим, ўзим билиб турибман. Катта сабоқ бўлди. Ҳам биринчи, ҳам охириги сабоқ бўлди. Жон ука, кечиринг мени.

Эгамов индамади. Нурматовни ўнғайсиз аҳволдан қутқариш учун папирос тутатди-да, ўрнидан туриб коридорга чиқиб кетди.

Эгамов ҳозир ана шуларни бир-бир қўз олдига келтирар экан, яна беихтиёр эртанинг катта йўлига томон ҳаётнинг турли хил сўқмоқларидан юриб, баъзан туртилиб, баъзан югуриб келаётган кишилар ҳақида ўйларди. Толибга, Раънонинг дадасига, Эгамберди акага, сохта

мухбирга ўхшаган одамлар бўлмасайди, бу сўқмоқлар ҳам бўлмас эди. Бу сўқмоқлардан ўтмасдан, уни текисла-масдан туриб, катта йўлга чиқиб бўлмайди.

Эгамов қизининг ана шу сўқмоқларнинг биридан му-ваффақиятли ўтганини ўйлаб, ўзича жилмайиб қўйди.

Пок муҳаббат, самимият, дўстлик туйғуси билан яша-ётган бу оилга янги-янги муваффақиятлар, Раънога эса янги муҳаббат тилаймиз!

Т а м о м.

1959 йил